

«ՂԱՓԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐ» - Ի ԱՌԱՍՊԵԼԸ ՆԱԽԱՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ, ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ԵՎ ԵՏՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Համառոտ բովանդակություն

1988թ. փետրվարի 27-29 սումգայիթյան բռնությունների ու ջարդերի գեներացման գործում դեր խաղացին մի շարք գործոններ, որոնց թվում էր նաև կեղծ լուրերը Խորհրդային Հայաստանում, մասնավորապես Ղափան քաղաքում /ներկայիս Կապան/, իբր թե ադրբեջանցիների նկատմամբ բռնությունների մասին: Հոդվածում վերլուծվում են այդ լուրերի առաջացման, գործարկման, փարածման ու «խաղարկման» քաղաքական ու կազմակերպչական պարճառներն ու ընթացքը: Յուրյ է տրվում, թե ինչպես 1988թ. նոր սկսվող ղարաբաղյան շարժմանը հակակշիռ ունենալու նպատակով, կազմակերպվում է կեղծ «բողոքներ» Կապանի ադրբեջանցիների շրջանում, որը երևակայական բռնության գոտուց տեղափոխվում է իրական բռնության վայր՝ Սումգայիթ: Այս գործընթացն իրականացվում է որոշակի կազմակերպական ցանցի միջոցով, որում ընդգրկված էին Ադրբեջանի ԽՍՀ վարչական, կուսակցական ֆունկցիոներներ, վարչական մտավորականության ներկայացուցիչներ: Այն փոխապայմանավորված էր այդ ժամանակ Ադրբեջանի կուսակցական, տնտեսական վերնախավում Ապշերոնի փարածքի հողերի օգտագործման հեռանկարի շուրջ առաջ եկած սուր փարածայնություններով և հակասություններով, որոնք դրսևորվում էին ապշերոնյան ու սումգայիթյան ակտիվի հակադրմամբ: Հիմնականում հենց ապշերոնյան շրջանակն էլ՝ ներգրավված նաև "հայաստանյան" ծագում ունեցող մի շարք ադրբեջանցի ֆունկցիոներներով, ձևավորում անհիմն լուրերի ստեղծման, փարածման, նյութականացման ու կեղծ փախստականների կերտման կազմակերպական այդ շրջանակը:

1990թ. Ադրբեջանի Կոմկուսի կենտրոնն ու Վ. Պոլյանիչկոյի գլխավորած ԼՂԻՄ կազմկոմիտեն «Ղափանի դեպքերը» պաշտոնականացնում են՝ ձևավորելով ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ կեղծ աղբյուրագիտական հիմք, որը հետագայում փրաժավորվում, փոխակերպվում և հագեցվում է նոր կեղծ փաստերով ադրբեջանցի հետագադող Ա. Յունուսովի և կովկասյան հակամարտությունների ուսումնասիրող Թ. դը Վալի կողմից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ-ադրբեջանական վերջին 35-ամյա փոխհարաբերությունները, որոնք մի կողմից թելադրված են առկա կոնֆլիկտային իրավիճակով, մյուս կողմից՝ հարաբերությունների պատմական ենթատեքստով, պարունակում են բազում ծալքեր (քաղաքացիական և ռազմական բռնություններ, փախստականություն և այլն), ինչպես նաև «հրապարակ նետված», բայց չհետազոտված ու չքննարկված բազմաթիվ գործնական իրողություններ, թեգեր և խնդիրներ, որոնք ունեցել են և ունեն նաև քաղաքական ու քարոզչական բովանդակություն՝ հավակնելով դառնալ հակամարտության պատմության մաս:

Այդ խնդիրներից մեկը այսպես կոչված «Ղափանի դեպքերն» են, որոնց մասին կարծեք թե կոնկրետ ոչինչ հայտնի չէ, բայց որոշ հեղինակներ գրել և խոսել են որպես փաստացի հաստատված դեպքեր (Ա. Յունուսով, Թ. դը Վալի), և որոնք առանց պատշաճ քննության ու վերլուծության տեղ են գտել

տարբեր հրատարակություններում: «Ղափանի դեպքերի» հանրայնացման հեղինակը, մեծ հաշվով, Թոմաս դը Վաալն է՝ ղարաբաղյան խնդրի վերաբերյալ իր հայտնի գրքով:¹

Հետազոտության նպատակն է պարազաբանել այն իրողությունները, որոնք վերաբերում են առեղծվածային այս «դեպքերին», այսինքն՝ ի՞նչ է եղել Ղափանում, ե՞րբ է եղել կամ ի՞նչ է թաքնված «տեղեկությունների» հետևում:

«Ղափանի դեպքերը» և հակամարտության կեղծ պատումը

«Ղափանի դեպքերի» խնդիրը վերաբերում է մինչև սումգայիթյան ջարդերը ՀԽՍՀ Ղափանի (այսօր՝ Կապան) շրջանում ադրբեջանական բնակչության նկատմամբ իբր տեղի ունեցած բռնություններին (1987 թ. նոյեմբեր, 1988 թ. հունվար): «ԼՂԻՄ-ի կոնֆլիտի» շուրջ իրադարձությունները ներկայացնելիս 2000-ականներից հետո, ներկայացվում է որպես առաջին բռնության դրսևորում, որպես «միջհամայնքային բախումներ»,² և սովորաբար ընկած է ղարաբաղյան կոնֆլիկտի ժամանակագրության «ադրբեջանական տարբերակի» հիմքում:³

Պետք է նկատել, որ «Ղափանի դեպքերը» հիմնականում ստեղծվեցին ու տիրաժավորվեցին հենց Թ. դը Վաալի կողմից: Մինչ այդ ադրբեջանական հասարակական գիտակցության մեջ մասսայականություն էր վայելում «բունիաթովյան վարկածը», որը սումգայիթյան ջարդերի պատասխանատուներ էր համարում հայ ազգայնականներին, որոնք իբր այդ ջարդերը կազմակերպել են ադրբեջանցիներին անվանարկելու նպատակով: 2. Բունիաթովի հոդվածը սումգայիթյան դեպքերի «ադրբեջանական վարկածի» կառուցման առաջին հասարակական քայլն էր, որն էլ տարածվեց Ադրբեջանում⁴: 2018 թ. «բունիաթովյան վարկածը» պաշտոնական կարգավիճակ ձեռք բերեց այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանի գլխավոր դատախազության ներկայացուցիչը սումգայիթյան դեպքերի իրենց հետաքննության արդյունքում հայտարարեց, որ Սումգայիթի հայերը փորձել են այրել իրենց տները՝ ադրբեջանցիների վրա գցելու համար, բացի այդ, սադրիչ հարձակումներ կազմակերպելու նպատակով քաղաք է մտել 20-25 հոգանոց դիվերսիոն խումբ, որի անդամները միմյանց հետ խոսել են հայերեն:⁵

Վերջին ժամանակներս «բունիաթովյան վարկածը» դիտարկվում է որպես «դավադրության տեսության» ակնառու օրինակ:⁶ Բացի այդ վարկածից, սումգայիթյան ջարդերի առնչությամբ, հիմնականում Թ. դը Վաալի ու Ա. Յունուսովի ջանքերով, շրջանառվում են նաև այսպես կոչված «Ղափանի դեպքերը»:

«Ղափանի դեպքերի» առնչությամբ պետք է նկատել, որ բացի քարոզչական կամ մերձգիտական տիրաժավորումից, մինչ այսօր ադրբեջանական կողմը (Ա. Յունուսով) հրաժարվում է հրատարակել կամ ներկայացնել դրանց վերաբերող նյութերը:⁷ Ավելին, դրանց շուրջ զարգացումներն, ըստ էության, «դավադրության տեսության» հերթական պալարն են ներկայացնում: Այսպես, 2006թ.

¹ De Waal 2003, 18-19.

² Այս ձևակերպման հեղինակը Թ. դը Վաալն է:

³ Տե՛ս Յունուսովի կազմած ժամանակագրությունը: Юнусов А. 1991, №9., Юнусов А. 1998, № 16,

⁴ Буниятов З., 1989. 05.13.

⁵ Kusera, J. 2018. 02. 22.

⁶ Атанесян, Зейналов 2020. 02. 26

⁷ Մեզ հետ մասնավոր զրույցում, որը տեղի է ունեցել 2013 հունիսի 30 ին Երևանում, Թ. դը Վաալը նույնպես որևէ փաստի մասին չի նշել՝ հայտարարելով, որ ինքը հավատում է դրան: Ավելին նա զարմացել է որ այստեղ՝ Հայաստանում դա կարևորում են, որն ըստ իրեն՝ այդքան էլ կարևոր դրվագ չէ ղարաբաղյան հակամարտության մեջ: Զրույցին ներկա են եղել նաև ազգագրագետներ Հրանուշ Խառատյանն ու Լևոն Աբրահամյանը:

պատասխանելով «Open Armenia» ֆորումի օգտատերերի հարցերին, Ա. Յունուսովն ասում է, որ Ղափանի դեպքերի, ինչպես նաև Հայաստանից ադրբեջանցի փախստականների հետ կապված նյութերն ուղարկել է Հայաստանի ԽՍՀ ՊԱԿ-ին, նախագահ Մ. Յուզբաշյանին:⁸ Իսկ թե ինչու՞ պարզ չէ: Մյուս կողմից էլ հայտնում է, որ դրանք բնօրինակ են եղել, քանի որ այդ տարիներին Ադրբեջանում պատճենահանման ընդամենը մի սարք է եղել, այն էլ ակադեմիայում՝ Խորհրդային Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի հսկողության տակ, այդ իսկ պատճառով դրանց պատճենները չունի:⁹ Թե ինչու Յունուսովը պիտի վստահեր ՀԽՍՀ ՊԱԿ-ին, խուսափեր Բաքվում դրանք պատճենահանելուց, իբր թե հնարավոր չէր, պարզ չէ ու ավելի շատ հարցեր է առաջացնում, քան պատասխաններ տալիս: Մյուս կողմից էլ նա հույս է հայտնում, թե դրանք կարող են լինեն Հայաստանի ՊԱԿ-ի արխիվում, եթե հետագայում Մոսկվա չեն տարվել ու 1990-ական թթ. կեսերին վաճառվել ամերիկացիներին: Նա օրինակ է բերում Թոմաս դը Վաալին, որն իբր իրեն ցույց է տվել Սումգայիթի դեպքերի հետ կապված ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյի նիստի արձանագրությունը, մինչդեռ 1994 թ. այն արդեն հրատարակվել էր «Ռոդինա» ամսագրում:¹⁰

Վերոշարադրյալը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն դեպքերը, այլև դրանց առնչվող «հիմքերն» ու «փաստերը» հերթական «դավադրության» հետևանքով բացակայում են, քանի որ «կեղծ պատմական» կամ «պսևդոգիտական», կամ էլ «պատմական գաղտնիքի» անդամները խարսխված են լինում համապատասխան աղբյուրների «անհասանելիության», դրանք միտումնավոր «փակ» պահելու կամ էլ՝ արդեն «գողացված» կամ «կորսված լինելու» մոտեցումների վրա:¹¹

Տվյալ դեպքում ըստ էության գործ ունենք աճպարարության հետ:

Ըստ էության ղափանյան վարկածը ադրբեջանական հանրությանը թերևս պաշտոնապես առաջին անգամ հրամցվել է 1990 թ. Հունվարին Բաքվի ջարդերի ժամանակ, որին անմիջապես հրապարակայնորեն արձագանքել է Ղափանի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Ռ. Ղոնյանը:¹² Հետաքրքրական է, որ հենց 1990թ., առանց որևէ փաստական ու աղբյուրագիտական հղման, այն տեղ է գտնում ԼՂԻՄ Վ. Պոլյանիչկոյի գլխավորած հանրապետական կազմկոմիտեի հրատարակած «ԼՂԻՄ ժամանակագրություն: 1988 փետրվար-1990 փետրվար»¹³ բրոշյուրում՝ կազմված Ադրբեջանի ԿԿ մամլո կենտրոնի կողմից: Այս թողարկման պատասխանատուներն են Թ. Ջուլֆուգարովը և Ռ. Թոստեվը: 1988թ. սկսած Թ. Ջուլֆուգարովը եղել է ԼՂ հարցով վերլուծական խմբի անդամ Ադրբեջանում, իսկ 1998-1999թթ. Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Հեյդար Ալիևի օրոք: Ուշագրավ է դեպքերի նկարագրությունը: Այն ուղղակիորեն բխեցված է Հայաստանում ու ԼՂԻՄում դարաբաղյան շարժման զարգացումներից: Շարադրված է, որ 1987-88թթ. նամակներ, խնդրագրեր են գրվել, պատվիրակություններ են ուղարկվում Մոսկվա ԼՂԻՄը Հայաստանին միացնելու պահանջով և այլն, և առանց որևէ աղբյուրի հղման նշվում է, որ ՀԽՍՀ Ղափան քաղաքում այդ զարգացումները վերաճում են զանգվածային անկարգությունների, որի հետևանքով **1988 հունվարի 25 ին առաջին մի քանի հարյուր ադրբեջանցիներ հարկադրված հեռանում են, իսկ փետրվարին հեռացածներն արդեն մի քանի հազար էին:**¹⁴ Այստեղ, սակայն, խոսք չկա նրանց նկատմամբ իրականացված բռնությունների մասին: Հրատարակությունը դրանց համարում է

⁸ Մարիուս Յուզբաշյանը Հայկ. ԽՍՀ ՊԱԿ-ի նախագահ է եղել 1978-1988 թթ.:

⁹ Ариф Юнусов 2006. 07.05.

¹⁰ "Родина" журнал 1994, № 4, 82-90.

¹¹ Тогоева О., 2012. 12. 21.

¹² Коммунист газ., 1990, N 7, 09 январь.

¹³ Зулфугаров, Тосоев.(отв. за вып) 1990, 9.

¹⁴ Зулфугаров, Тосоев.(отв. за вып) 1990, 9.

հետպատերազմյան (1941-45) շրջանում խորհրդային առաջին փախստականներ:

Թերևս օրինաչափ է, որ ղարաբաղյան դեպքերի ադրբեջանական վարկածի ձևավորմամբ ու կեղծարարությամբ պաշտոնապես զբաղվում է Վ. Պոլյանիչկոյի հայատյաց Կազմկոմիտեն, որն էլ հենց տվյալ հրատարակության սկզբում, կոչ է ուղղում ընթերցողներին Կազմկոմիտեին ու Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմին տրամադրել լրացուցիչ նյութեր ու փաստաթղթեր հակամարտության վերաբերյալ ավելի ամբողջական հրատարակություն պատրաստելու համար: Ըստ էության առաջին փորձն էր կեղծ աղբյուրագիտական հիմք ստեղծելու մանիպուլյատիվ այդ պնդման համար:

Ավելի ուշ, 1992թ. «Ղափանյան դեպքերը» տեղ են գտնում Ա. Յունուսովի կազմած ղարաբաղյան կոնֆլիկտի ժամանակագրության մեջ, իսկ արդեն հետագայում, նրա բանավոր հաղորդման հիման վրա՝ Թ. դր Վաալի աշխատանքում: Ուշագրավ է, որ «Ղափանի ջարդված փախստականների» մասին ուշացած «տեղեկությունները» հայտնվում են 1990 թ. հունվարին՝ Բաքվի հայերի ջարդերի ժամանակ: Բնականաբար իրենց ժամանակագրական ու այլ ցուցիչներով տարբեր են նաև «վարկածները» (Ադրբեջանի ԿԿ, Կազմկոմիտե, Ա. Յունուսով, Թ. դր Վաալ):

Ըստ Թ. դր Վաալի վարկածի, 1987 թ. նոյեմբերից մինչև 1988 թ. փետրվարի վերջը իբր թե «հայերի բռնարարքների» հետևանքով Ղափանի շրջանից ադրբեջանցիները գնում էին Բաքու և այնտեղից ուղղվում Սումգայիթ: Խոսքն, ըստ Յունուսովի, իբր մոտ 4000 «բռնագաղթածների» մասին է:¹⁵

Ազգագրագետ Հ.Խառատյանը այս հարցի շուրջ խոսել է «Ղափանի դեպքերի» հիմնական աղբյուր Ա.Յունուսովի հետ, ով Բաքվում նաև Թոմաս դե Վաալի տեղեկությունների հիմնական բանավոր շտեմարանն է: Ըստ Խառատյանի պատմածի, Յունուսովը 1995-96թթ.-ականներին նախ Հայաստանի հանրային հեռուստատեսությամբ ուղիղ եթերում պատմել է, որ ինքն անձամբ Բաքվում տեսել է «Ղափանում ծեծված ադրբեջանցիներով լեցուն» վեց¹⁶ կարմիր գույնի «Իկարուս» ավտոբուս, խոսել է այդ ավտոբուսներում գտնված մարդկանց հետ: Նրանք, ըստ Յունուսովի, փախել էին Ղափանից: Հ.Խառատյանը հենց եթերի ընթացքում զանգել է և հարցրել, թե ինչու՞ այդ մասին միայն հիմա է պատմում, որևէ տեղ այդ մասին տեղեկություն կա՞: Յունուսովն էլ հենց եթերում պատասխանել է, որ մինչ այդ չէր կարող խոսել գրաքննության պատճառով: Եթերից մեկ-երկու օր հետո Հ. Խառատյանը հանդիպել է Յունուսովի հետ: Արիֆ Յունուսովը պատմել է, որ այդ մարկանց հագուստը պատահաբար էր, դեմքերին արյուն կար: Հարցին՝ թե ինչու՞ այդ մասին անմիջապես չի բարձրաձայնել, Յունուսովը պատասխանել է, որ գրաքննությունը թույլ չէր տա: Իսկ փորձե՞լ է բարձրաձայնել՝ պատասխանը եղել է՝ «ոչ, չի փորձել, և նույնիսկ չգիտի, թե ինչպե՞ս կարող էր փորձել» (սա անհավատալի պատասխան է բոլոր առումներով: Արիֆ Յունուսովի կինը՝ Լեյլա Յունուսովան, Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի առաջնորդ Էլչիբեյի կառավարության հանրային կապերի պատասխանատուն էր, և ամենից շատ էր եթերը լցնում «հայկական վայրագությունների տեղեկություններով»): Ո՞վ էր այդ մարկանց ավտոբուսներ տրամադրել՝ Յունուսովը տեղյակ չէր: Ո՞վ է այդ ավտոբուսներն ուղեկցել մինչև Բաքու՝ նույնպես չգիտեր: Ինչու՞ էին այդ մարդիկ դեռևս ավտոբուսների մեջ, ինչու՞ հիվանդանոց չէր տարվել, ինչու՞ գոնե առաջին բուժօգնություն չի ցուցաբերվել, արյունը չի մաքրվել, չեն վիրակապվել՝ նույնպես տեղյակ չէր: Դիմե՞լ են այդ մարդիկ ՀԽՍՀ իրավապահ մարմիններին չգիտեր: Մյուս հարցին, թե որտե՞ղ են հիմա այդ ղափանցի ադրբեջանցիները, հնարավոր չի՞ արդյոք նրանց հետ հանդիպել, հասկանալ, թե ովքեր, որտեղ,

¹⁵ De Waal 2003, 18-19.

¹⁶ Հետագայում Թ. դր Վաալի գրքում, մեջբերելով Ա. Յունուսովին, ավտոբուսների թիվը դառնում է չորս:

ինչպես են բռնության ենթարկել այդ քանակի մարդկանց, ովքեր էին բռնարարները և, պատասխանը եղել է, որ ինքը հիմա չգիտի նրանց տեղը: Հաջորդ հարցին, թե քանի որ ինքը խոսել է Ղափանից փախստականների հետ, կարո՞ղ է արդյոք կոնկրետ անուններ տալ, որով թերևս հնարավոր լինի Ղափանում պարզել, թե կոնկրետ այդ մարդկանց հետ ի՞նչ է եղել այստեղ, ե՞րբ և ինչպե՞ս են նրանք փախել Ղափանից, մի խոսքով՝ քիչ թե շատ հասկանալ խնդիրը, պատասխանը կրկին եղել է, որ «չգիտի, չի հիշում»: Իսկ հնարավոր չի՞ պարզել, գտնել գոնե մեկ-երկու մարդ՝ «չգիտեմ, չեմ փորձել» Կապանից վեց ավտոբուս լեցուն ադրբեջանցի փախստականներն անհետացե՞լ են Բաքվում: ¹⁷

Բաքվում հայտնված «ղափանի ծեծված ադրբեջանցիների» մասին Թոմաս դե Վաալի բերված նկարագրությունը հետևյալն է. «տղամարդիկ՝ գյուղական, երկար մազերով և մորուքներով»¹⁸: Նախ՝ Ղափան քաղաքի ադրբեջանցիները գյուղացի չէին, երկրորդ ինչպես նկատում է Ա. Մելիք Շահնազարյանը, ադրբեջանցի տղամարդիկ, հատկապես գյուղաբնակները, երբեք չէին կրում «երկար մորուքներ» (բացառությամբ մի քանի մահմեդական հավատացյալներ), և առավելապես՝ «երկար մազեր»: Նրանք կարճ էին կտրում մազերը, իսկ մեծ մասը բեղեր էին պահում, որն այդ ժամանակ և միշտ համարվել առնականության խորհրդանիշ, իսկ երկար մազերը, հակառակը, համարվում էին ամոթալի բան տղամարդկանց համար: Ա. Մելիք Շահնազարյանը նկատում է, որ երկար մորուքներ կամ մազեր չէին կարող աճել Ղափան-Բաքու մի քանի ժամվա կամ առավելագույնը կես օրվա ճանապարհի ընթացքում:¹⁹

Վաալը, առհասարակ, քննարկելով սումգայիթյան դեպքերը, ընթերցողի երևակայությանն է թողնում այն տրամաբանական հարցի պատասխանը, թե ի վերջո ուղղակի կամ անուղղակի որևէ դեր խաղացե՞լ են «Ղափանի փախստականները» Սումգայիթի հայերի ջարդերի ժամանակ, և եթե այո՝ ինչու՞ այդ դերը որևէ կերպ չի արտահայտվել հանցագործների դատավարությունների ընթացքում: Ղափանը խորհրդային շրջանում հանրապետական ենթակայության քաղաք էր, որը 1988 թ. հունվարի մեկի դրությամբ ուներ 39,1 հազար բնակիչ, իսկ շրջանը՝ 50 բնակավայր: Շրջանում բնակվում էր 61,5 հազար մարդ, որոնցից հայեր՝ 49,9, ադրբեջանցիներ՝ 10,7, ռուսներ՝ 0,6 հազար:²⁰ Ըստ Վաալի ու Յունուսովի՝ արդեն իսկ կոնֆլիկտի սկզբում ադրբեջանական բնակչության կեսը Ղափանի շրջանը քել էր:

Մի քանի ամիս այդ անձանց բռնության ենթարկելու մասին Թոմաս դե Վաալի «տեղեկությունները» որևէ կերպ չեն վավերացվում ու փաստաթղթավորվում, կենտրոնական իշխանությանը կամ լրատվական միջոցներին հրապարակելու համար ոչինչ չի տրամադրվում, այն մատնվում է «լռության»: Պատճառը հեղինակը չի բացատրում ու հղում է իր իսկ ենթադրությունը, թե ադրբեջանական խորհրդային իշխանությունները ձգտում էին այն թաքցնել(sic !!!)²¹ : Թե նրանք ինչու պիտի այն թաքցնեին՝ հեղինակը չի բացատրում, ավելին, «մոռանում» է, որ ԽՍՀՄ տարածքում կային նաև Հայկական ԽՍՀ ու կենտրոնական իշխանություններ: Ի վերջո, Ղափանը Հայկական ԽՍՀ շրջան էր:

Այսինքն, փաստերի բացակայությունը Վաալը բացատրում է հերթական «դավադրությամբ»՝ իբր խորհրդային ադրբեջանական (sic!!!) իշխանությունների թաքցնելու մտադրությամբ, որը հակասում

¹⁷ Նյույթը մեզ է տրամադրել Հրանուշ Խառատյանը:

¹⁸ De Wall 2003, 19.

¹⁹ Мелик Шахназарян 2009, 242.

²⁰ Աղալյան (խմբ.) 1988, 9, 39–40:

²¹ De Waal 2003, 18-19.

է հենց Ա. Յունուսովի մեջբերած վկայությանը, թե այդ հալածված «փախստականներին», չորս «Իկարուս» ավտոբուսներով, ինքը տեսել է Բաքվի կենտրոնում, կառավարության շենքի դիմաց: Պատմաբան Հ. Աբրահամյանը նշում է, որ «թաքցնելու» նպատակ ունեցող իշխանությունները այդ ավտոբուսներին թույլ չէին տա կայանելու Բաքվի կենտրոնում, այն էլ կառավարության շենքի դիմաց:²²:

Արիֆ Յունուսովի «գրաքննությունը» թույլ չէր տա» փաստարկն, անշուշտ, աճապարարություն է: Ի դեպ դա ուղղակիորեն կրկնում է նաև Թ. դը Վալը: Ըստ էության Թ. դը Վալը ոչ միայն տիրաժավարում է Յունուսովի հորինովի փաստերը, այլև կրկնում նրա փաստարկները:

Դեռևս 1987 թ. նոյեմբերին կենտրոնական մամուլը հրապարկել է Ադրբեջանի Չարդախլու գյուղում հայերի նկատմամբ ադրբեջանական իշխանությունների կազմակերպած բռնությունների վերաբերյալ հոդված, որը հայտնի է նաև Թ. դը Վալին: Սակայն չգիտես ինչու նա չի բացատրում, թե ինչու պիտի Չարդախլուի դեպքերը տեղ գտնեին կենտրոնական մամուլում, իսկ «Ղափանի դեպքերը»՝ ոչ:²³ Բաց է մնում նաև այն հարցը, թե Ղափանում ինչու պետք է հայ-ադրբեջանական բռնություններ ծագեին, և որոնք էին դրա պատճառները, որոնք, ըստ իրենց, հանգեցրին մարդկանց հոսքերի: Այս հարցադրումների բաց լինելը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ այն կառուցված է «դավադրության տեսության» շրջանակում, երբ որևէ երևույթ բացատրելու անկարողությունը կամ անհնարինությունը պատճառաբանվում է «դավադրությամբ», տվյալ դեպքում՝ այն թաքցնելու խորհրդային ադրբեջանական իշխանությունների (!!!!) մտադրությամբ: Սակայն պարզ չէ նաև «թաքցնելու» մոտիվացիան ու առհասարակ, այդ պարագայում ո՞ր էին կենտրոնական և Հայկական ԽՍՀ իշխանությունները:

Հարկ է ընդգծել, որ Միջազգային ճգնաժամային խմբի հանձնարարությամբ Լևոն Զուրաբյանը, 2007թ. այցելում է Ղափան, փնտրելու «ղափանյան պոգրոմների» հետքերը, սակայն ոչինչ էլ չի գտնվում, իսկ դը Վալի արձագանքը լինում է հետևյալը. «Եկեք հետազոտենք (...)»²⁴ ըստ էության խոստովանելով, որը ինքը չի էլ հետազոտել:

Ի՞նչ են ասում փաստաթղթերը

1988 թ. մարտի 4-ին, թերևս դարաբաղյան խնդրի ու սումգայիթյան դեպքերի կապակցությամբ, ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի նախագահ Վ. Չերրիկովն, ի կատարումն տրված հանձնարարականի, ԽՍՀՄ Կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովին է ներկայացնում ԽՍՀՄ-ում 1957-1987 թթ. տեղի ունեցած զանգվածային անկարգությունների վերաբերյալ տեղեկանք: Փաստաթուղթը, որը ներառված է եղել ԽՍՀՄ կոմկուսի քաղբյուրոյի հատուկ թղթածրարում, ներկայացնում է տեղի ունեցած դեպքերի ամսաթիվը, վայրը, ներգրավված անձանց թիվը, զենքի գործածման, զոհերի, վիրավորների ու դատապարտվածների վերաբերյալ տեղեկություններ: Հույժ գաղտնի գրիֆով այս տեղեկանքը որևէ տվյալ չի պարունակում ո՛չ Ղափանի, ո՛չ էլ ՀԽՍՀ վերաբերյալ, բայց կան տվյալներ, օրինակ՝ Սումգայիթի 1963 թ. զանգվածային անկարգությունների և Ստեփանակերտի 1967 թ. դեպքերի մասին:²⁵

²² Աբրահամյան 2019, 65:

²³ Беккер 1987. 12. 24.

²⁴ Мелик Шахназарян 2009, 244-245.

²⁵ Источник, Вестник Архивов Российской Федерации, 1995, N 6 с. 146-153.

Այս փաստաթղթի առնչությամբ ծագում է նաև մեկ այլ հարց, թե ինչու խորհրդային իշխանությունները պետք է վավերացնեին 1957 թ. ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած բոլոր զանգվածային բռնությունները, իսկ «Ղափանի դեպքերը» թաքցնեին: 4000 մարդը բավարար թիվ չէ՞ր այն «զանգվածային» համարելու:

ԽՍՀՄ ՆԳՆ բարձրաստիճան պաշտոնյա Վ. Կրիվոպուսկովը, որը հակամարտության հենց սկզբից զբաղվում էր իրավիճակի օպերատիվ գնահատմամբ, գրում է, որ ինքը հատուկ վերլուծել է Սումգայիթի օպերատիվ իրադրության վերաբերյալ 1988 թ. սկզբի ու 1987 թ. ամփոփագրերը և որևէ հատկանշական բան այնտեղ չկա, կան միայն քրեական-կենցաղային խնդիրներ:²⁶

Ղափան, 1988 թ.

Այնուամենայնիվ, 1988 թ. փետրվարին Ղափանի անունը ԼՂԻՄ-ի շուրջ հակամարտության շրջանակներում շրջանառվում է: Այդ մասին զինվորական բժիշկ, Ջուլֆայի զորամասի զինծառայող, ավագ լեյտենանտ Արտաշես Աբեյանն ուշագրավ վկայություն է հաղորդում, որը հրատարակվել է 1989 թ. «Сумгаит...Геноцид...Гласность»? հայտնի ժողովածուում:²⁷ Ըստ Աբեյանի, փետրվարի 15-18-ն ընկած ժամանակահատվածում Ադրբեջանի Նախիջևանի ԻԽՍՀ խորհրդային բանակի Ջուլֆայի զորամասից իրեն ու մի քանի այլ զինծառայողների, որպես օպերատիվ խումբ, ուղարկում են Ղափան: Քաղաքական գծով հրամանատարի տեղակալը վերջիններիս հայտնում է, որ լուրեր են տարածվել, թե հայերը փետրվարի 20-ին²⁸ նախատեսում են ադրբեջանցիների ջարդեր կազմակերպել: 1988թ. փետրվարի 20-ը պատահական ամսաթիվ չէր: Բոլորին հայտնի էր, որ ԼՂԻՄ-ի գերագույն խորհուրդն այդ օրը պատրաստվում է որոշում ընդունել ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միացնելու մասին: Աբեյանը նշում է, որ առավոտյան հասնում են Ղափան, հանդիպում զինկոմի, քաղխորհրդի նախագահի, միլիցիայի պետի հետ, որոնք, խիստ զարմանալով նման ինֆորմացիայից, ասում են, որ առաջին անգամ են այդ մասին լսում: Աբեյանը նշում է, որ իրենք զինվորական համազգեստով շրջում են քաղաքում, համոզվում, որ ամեն ինչ հանգիստ է, և համապատասխան ինֆորմացիա փոխանցում իրենց զորամաս: Նա հիշում է, որ մի դեպք է եղել, երբ ադրբեջանական դպրոցի տնօրենը ցանկացել է վառել իրենց դպրոցը, սակայն բռնվել է, իսկ միջադեպը գրանցվել է միլիցիայում: Մեկ այլ դեպք, երբ հոսանքի հետ կապված մի ադրբեջանցու տուն է այրվել, նույնպես գրանցվել է:

Փետրվարի 23-ին երկաթգծի ադրբեջանական տեղամասում քարկոծվում է Երևան-Ղափան գնացքը, կտրվում են 25 լուսամուտների ապակիներ, սակայն մարդիկ չեն տուժում: Ղափանի շրջկոմի քարտուղար Ռ. Ղոնյանի վկայությամբ, գնացքը արագ, երեք ժամվա մեջ վերանորոգում են, իսկ այդ միջադեպը շրջանում ու քաղաքում պատասխան գործողություններ չի հարուցում:²⁹

Աբեյանը նշում է, որ չնայած այդ ժամանակ Ղափանում ամեն ինչ հանգիստ էր, Մոսկվայից եկած գեներալ լեյտենանտի (Ա. Մակաշով-Ա. Հ.) հրամանով իրենց գնդից զրահամեքենաներով երկու գումարտակ Մեղրու լեռնանցքով շարժվում է Ղափան, սակայն ճանապարհի սառած ու

²⁶ Кривописков В. 2007. 147-148.

²⁷ Улубабян Г, Золян С., Аршакян А. (сост.) 1989, 49-50.

Այս ժողովածուում հայտնի է նաև Թ. դը Վաալին, սակայն չգիտես ինչու նա հարկ չի համարում անդրադառնալ Ա.

Աբեյանի վկայությանը:

²⁸ 1988 թ. փետրվարի 20-ին տեղի էր ունենալու ԼՂԻՄ Մարզային խորհրդի նիստը՝ մարզը Հայկ. ԽՍՀ-ին միանալու որոշումն ընդունելու նպատակով:

²⁹ Коммунист газ., 1990, N 7, 09 январь.

դժվարանցանելի լինելու պատճառով հետ է վերադառնում: Փետրվարի 24-ին իրենց խումբը վերադառնում է զորամաս, իսկ փետրվարի 24-25-ին զորամասը, իբր զորավարժությունների համար, գնացքով տեղափոխվում է: Իրենք փետրվարի 26-ին հասնում են Բալաջար, որը Բաքվից 15 կմ էր հեռու, այնուհետև՝ Փերիքյուշքյուլի, որը Սումգայիթից 20 կմ էր հեռու: Արդեն փետրվարի 29-ից մասնակցում են Սումգայիթի հայերի տարահանմանը, իսկ ապրիլի 4-ին վերադառնում են Ջուլֆա:³⁰ Ըստ էության, Ղափանի համար նախատեսված զորախումբը հայտնվում է Սումգայիթում՝ իրական բռնության կիզակետում: Այդ զորախմբի երթուղին իրականում ցուցում է «երևակայական» բռնության գոտուց բռնության իրական տարածք երթուղին:

Առաջին հանրահավաքը Ղափանում տեղի է ունենում փետրվարի 23-ին, քաղաքային մարզադաշտում: Ինչպես նշում է Ռ. Ղոնյանը, նախաձեռնությունը գալիս էր Ղափանում ուսանող ղարաբաղցիներից, և իշխանությունների թույլտվությամբ միտինգը տեղի է ունենում քաղաքային մարզադաշտում՝ քաղաքում ավելորդ աժիոտաժից ու հնարավոր լարվածությունից խուսափելու նպատակով: Այդ տարիներին ուսուցիչ, հետագայում Կապանի երկրագիտական թանգարանի տնօրեն Գ. Սմբատյանը իր հուշագրության մեջ գրում է, որ այդ առաջին հանրահավաքում հնչեցին «հակակոմունիստական ելույթներ, ազգանպաստ պահանջներ»:³¹ Նա նշում է, որ փետրվարի 25-ին եղավ երկրորդ հանրահավաքը, հետո ակտիվությունն սկսեց մարել, մասնակիցները պակասեցին, ու «երևի այդ պատճառով» նրանք տեղափոխվեցին քաղաքի կենտրոն: Նա հիշում է, որ հաճախ մոռանում էին Հայաստանին ԼՂԻՄ-ի միացման պահանջն ու սկսում քննադատել կոմունիստ ղեկավարներին, պահանջում պատժել կաշառակերներին: Այս քննադատությունը դուր էր գալիս մարդկանց. «Հերթական հանրահավաքը մարդաշատ էր լինում, երբ նախօրոք հայտարարում էին, թե քննարկվելու է շրջանի կաշառակերների հարցը»:³²

Ինչպես հիշում է շրջկոմի քարտուղար Ռ. Ղոնյանը, փետրվարի 23-ին, 24-ին, 25-ին, 26-ին իրենց Երևանից հայտնում էին, որ ադրբեջանցիները Նախիջևան են ուզում գնալ, Ջանգելան: Ղոնյանը տարակուսում է. «Մեզ համար անհասկանալի էր՝ հա միտինգներ կան և այլն, մեր մտահոգությունն էլ ա, որ միջադեպ չլինի, բայց տենց բաներ չկային»:

Այդ օրերին Ղափանում էին նաև ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյի, ՆԳՆ, ՊԱԿ, դատախազության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները, իսկ փետրվարի 26-ին այստեղ է գալիս Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի հրամանատարի առաջին տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Մակաշովը՝ անհրաժեշտության դեպքում Նախիջևանից Ղափան զորք մտցնելու լիազորությամբ: Ինչպես նշում է Ղափանի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ռ. Ղոնյանը, Ա. Մակաշովը մի քանի օր շրջեց շրջանում, եղավ գյուղերում, հանոզվեց, որ իրադրությունը հանգիստ է և զորք մտցնելու անհրաժեշտություն չկա:³³ Այս ամենը, սակայն, հուշում են, որ ինչ որ տեղից ինչ որ բան էր նախապատրաստվում Կապանում, որին թերևս տեղյակ էին Մոսկվայում, բայց տեղում՝ տեղյակ չէին:

Ռ. Ղոնյանը հիշում է Ա. Մակաշովի այցը Ղափան, երբ իրեն Երևանից զանգահարեցին ու ասեցին, որ Ա. Մակաշովը Թբիլիսիից Ղափան է գալիս: Մակաշովը եկել էր ուղղաթիռով, 3-4 սպաների ուղղեկցությամբ: Նրանց դիմավորել է անձամբ Ռ. Ղոնյանը և մեկնել են Ղափանի շրջկոմ: Մակաշովը ասում է, որ կան մտահոգություններ իրավիճակի հետ կապված, և Ղոնյանը ներկայացնում է այն: Հասկանալով, որ որևէ խնդիր չկա, Մակաշովը բարյացակամորեն հայտնում է,

³⁰ Улубабян Г, Золян С., Аршакян А. (сост.) 1989. 49-50.

³¹ Մմբատյան 2003, 10:

³² Մմբատյան 2003, 10:

³³ Հարցազրույց Ռ. Ղոնյանի հետ, 2012 զոբսոսոս: Коммунист газ., 1990, N 7, 01. 09.

որ Ղափանում պետք է կետ ստեղծեն, լինեն այդտեղ, քանի որ մտահոգություններ կան, թե՛ Նախիջևանի կողմից, թե՛ այս կողմից: Ինչին ի պատասխան Ղոնյանն էլ տարակուսած ասում է, որ այստեղ զորք չկա, որ հարձակվի, «մերոնք էլ չեն կարող հարձակվել», նման իրավիճակ չկա: Մակաշովն էլ հայտնում է, որ ինֆորմացիա կա, ու «դուք [Ղափանի իշխանությունները] չեք տիրապետում»:

Ա. Մակաշովը ցանկություն է հայտնում մնալ Ղափանում ու գիշերել դրսում (ըստ երևույթին իրավիճակը հասկանալու, զգալու համար-Ա. Հ), ոչ թե հյուրանոցում, որն արդեն ապահովված էր շրջկոմի կողմից: Ինչին ի պատասխան Ռ. Ղոնյանն ասում է, որ դա ամոթ ու ծիծաղելի կլինի քաղաքում՝ վրան դնել ու գիշերել, ու այստեղ «քաղաքում նման իրավիճակ չի, ու դրսում մնաք»: Համոզվելով՝ Ա. Մակաշովը իրեն ուղեկից սպաների հետ միասին հաստատվում է քաղաքային հյուրանոցում:

Ղոնյանը հիշում է, որ Ա. Մակաշովը «հաջորդ օրը զանգում ա ինձ, թե վատ վիճակի մեջ եմ, Մեղրու սարում եմ: Ձմեռ էր՝ փետրվար: Փակ ա ստեղ, ես չեմ կարողանում անցնեմ: Չանգում եմ Քաջարանի կոմբինատի ղեկավարներին, թե ինչ տեխնիկա ունեք, ամենահզոր տեխնիկան ա պետք, գնե՞րալ մարդ ա փակված մեջը: Գնացել հանել, բերել են, էկել ա՛ ասում եմ, ի՞նչ գործ ունեիր, ասում ա՛ ուզում էի Նախիջևան գնայի: Ասում եմ՝ էս ժամին չեն գնում, ճանապարհը բացվում-փակվում ա, առավոտյան կբացվեր էլի.. Դե չէ, ասում ա՛ ես ուրիշ ինֆորմացիա ունեի: Հանեցին, բերեցին, հետո նա երևի ճշտում էր: Էդ բոլորն ինձ միանգամից չէր պատմում, դա հետագայում ավելի շատ պատմեց, ավելի մանրամասն: Հետո եկան մոսկվացիները՝ էլի անհանգստանալով»:

Այնուամենայնիվ, Ա. Մակաշովը որոշ փակագծեր ընթացքում բացում է, թե իրեն ադրբեջանցիներն ասել են, որ Ղափանը պիտի հարձակվեր Նախիջևանի վրա. «Ես եկել եմ, որ զորք բերեմ Քաջարանի վրա կանգնեցնեմ, որ ղափանցիները չհարձակվեն Նախիջևանի վրա: Հա, մի երկու բան էլ էին բերել, ԵՄՊ էր եկել Ղափան, երեխեքը բարձրանում, նստում, նկարվում էին: Ասում ա՛ սա պիտի բերեինք, տեխնիկա պիտի բերեինք, սա ինձ համար ա եկել: Չորս հատ բերել էին ԵՄՊ, դրանցից մեկով էր, որ չէր կարողացել անցնել (Մեղրու լեռնանցքը): Իրան շատ բաներ էին ասել, դրա համար էին եկել (հարցազրույց Ռ. Ղոնյանի հետ, 2012, օգոստոսի 30):

Պետք է նշել, որ բացի մոսկովյան ներկայացուցիչներից, փետրվարյան այդ օրերին Ղափանում էին նաև ՀԽՍՀ կուսակցական ու պետական բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ ՀԿԿ կենտկոմից, Մինիստրների խորհրդից, ՆԳՄ-ից:

Իր աշխատանքային նոթատետրում այդ ժամանակ Ղափանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ա. Բաբայանը գրել է, որ փետրվարի 24-ին, ժամը 17.00, ՍՍՀՄ դատախազությունից Վ. Զիկովը իրեն հարցաքննեց Ղարաբաղի իրադարձությունների հետ կապված միտինգների ու ցույցերի կազմակերպիչների մասին: Այն տևեց երեք ժամ: «Ամեն ինչից երևում է, որ նրանց հետաքրքրում է այսպես կոչված «Ղարաբաղ» կոմիտեն և նրա ակտիվիստների գործունեությունը: Նրանք նախօրոք լրիվ ինֆորմացիա ունեին տեղի ունեցած իրադարձությունների և կազմակերպիչների մասին»:³⁴

Ըստ էության, 1988 թ. փետրվարից սկսած Ղափանը Կրեմլի քաղաքական, զինվորական, իրավապահ, պետանվտանգության օրգանների անմիջական ուշադրության ներքո էր:

Ըստ Ռ. Ղոնյանի՝ մոսկովյան ներկայացուցիչներին առհասարակ հետաքրքրում էր շրջանում ադրբեջանական բնակչության վիճակը, իշխանության մարմիններում նրանց ներկայության համամասնությունը և այլն: «Հա, եկան հարցրին՝ ինչպես, ոնց, ծանոթացան, իմացան,

³⁴ Ա. Բաբայանի օրագրի այդ հատվածի կրկնօրինակը հեղինակը տրամադրել է մեզ: Անձնական արխիվ:

կիսազարմացան, թե ինչո՞ւմ ա մտահոգությունը, քանի որ ադրբեջանական գյուղերում իրանք ինֆորմացիա ունեին, երևի իրանց ասել էին, որ խտրականություն ա դրվում»: Ասում էին՝ «Դուք հրապարակեք, հոդվածներում գրեք ձեր արածների մասին: Այ էդ կարգի պրոպագանդիստական հարցեր էին անում, որ չկա էդպիսի պրոբլեմ, գոյություն չունի...»:

Գ. Սմբատյանը հիշում է ԽՄԿԿ կենտկոմի ազգամիջյան հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Սերգեյ Սլոբոդանյուկին, որին հայտնել էին, թե Ղափանում ադրբեջանցիների համար անտանալի պայմաններ են ստեղծված. օրինակ՝ բոլորն անխտիր բնակեցված են առաջին հարկերում ու ներքնահարկերում: Նա շրջել էր քաղաքում, զրուցել ադրբեջանցիների հետ, բախել առաջին հարկի դռները, իջել ներքնահարկերը: Նա ներքնահարկերում ընդհանրապես բնակվող մարդ չհայտնաբերեց, իսկ առաջին հարկերում բնակվում էին թե՛ հայեր, թե՛ ադրբեջանցիներ:³⁵ Այս այցելության մասին ի դեպ Կապանի շատ բնակիչներ են հիշում:

Ո՞րն էր Ղափանի նկատմամբ նման ուշադրության ու համապատասխան միջոցառումների պատճառը: Դրան կանդրադառնանք ստորև՝ սումգայիթյան դեպքերի առնչությամբ մոսկովյան հետաքննության հետ կապված: Այստեղ մանրամասնենք մի ուշագրավ երևույթ. Պարզվում է՝ 1988 թ. փետրվարից, հատկապես փետրվարի 25-ից սկսած, ղափանցի ադրբեջանցիների անունից Մոսկվա հեռագրեր են ուղարկվել Ղափանում իրենց նկատմամբ թե բռնությունների ու թե խտրականությունների վերաբերյալ: Մոսկվայի՝ կենտրոնական իշխանությունների հետաքննությունը պարզել է, որ դրանց զգալի մասը ուղարկվել էր Ադրբեջանից, իսկ կազմակերպիչները տեղի կուսակցական ֆունկցիոներներն էին, մինչդեռ ղափանցի ադրբեջանցիների զգալի մասը չի էլ իմացել, որ իրենց անունով դիմումներ ու հեռագրեր են հղվել:³⁶

Ռ. Ղոնյանը հիշատակում է Ղափանի շրջկոմի կուսիրահանգիչ Խ. Ռաիմովի դեպքը, երբ վերջինիս ընտանիքի անդամները չեն էլ իմացել, որ իրենց անունից իրենց իբրև թե ծանր վիճակի մասին հեռագիր է ուղարկվել: Բոլոր այդ հեռագրերն ու դիմումները մանրակրկիտ քննել է Ղափանում գտնվող մոսկովյան հանձնաժողովը (ԿԿ, ՊԱԿ, ՆԳՄ), կազմվել են համապատասխան գործեր, ու որևէ փաստ չի հաստատվել: Ղափանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ա. Բաբայանի արխիվում պահվում է դրանցից մեկի պատճենը՝ Ջարիֆա Շիրինովայի անունով, որը Ջանգելանից (Ադրբեջան) ուղարկվել է ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանին, ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ. Գորբաչովին, Ադրբեջանի ԿԿ առաջին քարտուղար Բադիրովին: Հեռագրում նշված է, որ ԼՂ իրավիճակի հետ կապված Ղափանում իրենց որպես ադրբեջանցիներ հայիցում են, քշել են տներից, ու հիմա գտնվում են Ադրբ. ԽՍՀ Ջանգելանի շրջանում, և խնդրում են շուտափույթ միջոցներ ձեռնարկել: Սակայն քննությունն ու դրա հետ կապված տեղեկանքը՝ թվագրված 9 մարտի, 1988 թ., ցույց է տալիս հետևյալը. «Ես Շիրինովա Ջարիֆա Սաֆար դզին, տեղեկանք եմ տալիս, որ ոչինչ չգիտեմ իմ անունով ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովին ուղղված հեռագրի մասին: Իմ խոսքերի ճշմարտացիությունը հաստատում եմ»:³⁷

Բողոքների կազմակերպման այս ընթացքը, ցույց է տալիս որոշակի ցանցի առկայության մասին, որը ներառում էր թե Ղափանի ադրբեջանցիներին, թե Ադրբեջանի իշխանական որոշակի շրջանակներ, որոնք փորձում էին Հայաստանի տարածքում, կոնկրետ Ղափանում քաղաքական հակակշիռներ ստեղծել ԼՂԻՄ-ի հայության կողմից բարձարացված խնդիրներին:

³⁵ Սմբատյան 2003, 10:

³⁶ Коммунист газ., 1990, N 7, 01.09.

³⁷ Ա. Բաբայանը մեզ է տրամադրել փաստաթղթի կրկնօրինակը, որը ռուսերեն է: Անձնական արխիվ:

Ղափան-Բաքու գնացքը

Մինչ «ղափանցիների» անունով վերոհիշյալ դիմում-բողոքներն ու հեռագրերը հղվում էին Մոսկվա, առջևում սումգայիթյան իրադարձություններն էին: Փետրվարի 27-ին մոտ 200 ադրբեջանցիներ, ինչպես հետո պարզվեց, տուրք տալով Ադրբեջանից պրովոկացիոն զանգերին, տարածվող կեղծ լուրերին ու հեռագրերին, Ղափան-Բաքու գնացքով հեռանում են: Սակայն հետագա սրացումներից խուսափելու համար գնացքը Ադրբեջանում՝ Իմիշլիում, կանգնեցվում է: Այդ տարիներին Ղափանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ա. Բաբայանի խոսքերով, գնացքի միջադեպը կազմակերպված էր, քանի որ երկաթգիծը պատկանում էր Ադրբեջանին, և այդ գիշեր ընդհանուր շարժակազմից վազոններ, այդ թվում բեռնատար, ուղարկվում են Ղափան: Այսինքն, դա սովորական երթուղային ու գրաֆիկով նախատեսված գնացք չէր:

Մինչ այդ, փետրվարի 26-ին, Սումգայիթում արդեն իսկ տեղի է ունենում առաջին ոչ մարդաշատ հանրահավաքը: Միտինգը վարող անձնավորությունը հայտարարում է, թե իբր հայերը Ղափանում կոտորել են ադրբեջանցիներին, այրել ամբողջ գյուղեր, անարգել կանանց և այլն: Հաջորդ օրը, փետրվարի 27-ին, նույն անձնավորությունը նույն ոճով, բայց ավելի ազդեցիկ երանգներ ավելացնելով, կրկին ելույթ է ունենում:³⁸

Ուշագրավ վկայություն է հաղորդում «Գրական Ադրբեջան» հանդեսի այդ տարիների բաժնի վարիչ Լևոն Ադյանն³⁹ իր հուշագրության մեջ՝ նշելով, որ Երևանի ադրբեջանական թատրոնի նախկին տնօրեն Հիդայաթ Օրուջևը, որն արդեն Ադրբեջանում «Գյանջլիք» հրատարակչության գլխավոր խմբագիրն էր, հանրապետական երիտասարդական «Ազերբայջան Գյանջլարի» թերթում Սումգայիթից առաջ հանդես է գալիս մի հոդվածով, «ուր, խոսելով Ղափանում ապրող ադրբեջանցիների հանդեպ իբր հայերի գործած բռնությունների մասին, չբերելով ոչ մի կոնկրետ օրինակ ու չնշելով ոչ մի անուն, հոդվածն ավարտում է պաթետիկ բացականչությամբ. «Ինչե՛ր, ինչե՛ր ասես, որ չեղան այնտեղ, գրիչն անկարող է վերարտադրել այդ ամենը»:

Այդ կապակցությամբ Լ. Ադյանը մեջբերում է իր գրույցը հեղինակի՝ Օրուջևի հետ, որի հետ իրենք վաղեմի ծանոթներ էին. «Հոդվածդ կարդացի «Ազերբայջան Գյանջլարի» թերթում: Ինչո՞ւ որևէ փաստ չես նշում, որևէ տուժած մարդու անուն չես տալիս:

- Իմ h-h-h-h-հոդվածը է-է-լրիվ փոխել են,- ուժեղ կակազելով հայերեն ասաց նա, շիլ աչքերով չգիտես ինձ, թե վերելակի առաստաղին նայելով:- Իմ գ-գ-գ-գրածից բ-բ-բ-բան չի մնացել: Փ-փ-փ-փ-փոխել են»:⁴⁰

Ռ. Ղոնյանը հիշում է, որ ԽՄԿԿ կենտկոմի ներկայացուցիչ Կոնդրատևը, որը Ղափանում էր, առավոտյան կանչում է, 4-5-ն էր գիշերվա , «լույս 28-ի գիշերն էր: ասեց՝ գնացքով ահագին մարդ ա գնացել»:

Ռ. Ղոնյանը նշում է, որ, ի տարբերություն Կոնդրատևի, ինքը դեռ չգիտեր Ադրբեջանում ծավալվող իրադարձությունների մասին: Մոսկվայի ներկայացուցիչն ասել է. «Եթե ձերոնք (Ղափանի ադրբեջանցիները) գնան, հասնեն Բաքու, սրանք կարող են ավելորդ բաներ պատմել ու դժվարություններ լինեն: Գնացքը կանգնեցրել են Իմիշլիում [...]: Ինձ թվում ա ճիշտ կլինի, որ գնաք, էնտեղ բացատրեք, կանգնեցրել ենք, և [...] (Ադրբեջանական ԽՍՀ) կառավարության նախագահի

³⁸ Շահմուրադյան 2003, 39.

³⁹ Լևոն Ադյանը (1940-2021) արձակագիր, թարգմանիչ, եղել է Բաքվում լույս տեսնող Ադրբեջանի Գրողների միության «Գրական Ադրբեջան» հանդեսի գրաժնի վարիչ, գլխավոր խմբագիր:

⁴⁰ Ադյան 2018, 236: Լ. Ադյանը մեզ հետ գրույցում հաստատեց եղելությունը: Հարցազրույց, 2021.07.

տեղակալն էլ ա էնտեղ: Դուք էլ խմբով գնացեք... 4-5 հոգով, ադրբեջանցի ղեկավարին տարեք, որ միասին էնտեղ բացատրեք, ասեք՝ ո՞ւր եք գնում, ինչի՞: Ասեցի՝ խնդիր չկա, ես, կենտկոմի առևտրի բաժնի վարիչը և քաղսովետի նախագահն ու մեր սովխոզի՝ Գեդիի ադրբեջանցի դիրեկտորը...»:

Ղափանի շրջանի ու ՀԿԿ կենտկոմի ներկայացուցիչները մեկնում են Իմիշլի, ուր Զանգելանի, Իմիշլիի շրջկոմների ղեկավարների, Ադրբեջանի ԽՍՀ կառավարության նախագահի առաջին տեղակալ Ա. Ռասիզադեի, իրավապահների մասնակցությամբ հանդիպում են գնացքի ուղևորների հետ: Ղոնյանը նշում է, որ նրանցից ոչ մեկը որևէ դժգոհություն չհայտնեց ու չբողոքեց հայերից, ու սովորաբար ասում էին, որ ազգական է Բաքվից զանգել, ասել շտապ դուրս եկեք:

Ռ. Ղոնյանը հիշում է. «Գնացինք կայարանի սպասասրահ, զրուցեցինք... էդ գնացքի ուղևորների հետ, որևիցե դեպք, ինցիդենտ, արյուն, ծեծ չի եղել Ղափանում, որովհետև մենք 40-50 հոգու կանչել, զրուցել ենք»:

Այդ գնացքով հեռացած ադրբեջանցիները, ըստ վագոնների՝ գնացք N 671-672, ցուցակագրված էին տեղական ադրբեջանական իշխանությունների կողմից: Ցուցակը պարունակում էր 276 անուն-ազգանուն՝ հիմնականում ընտանիքներ էին:⁴¹

Իմիշլիի կայարանում հայ ու ադրբեջանցի ներկայացուցիչները մնում են մինչև երեկո, հանդիպում Ղափանի ադրբեջանցիների հետ, սակայն վերադարձի ժամանակ ադրբեջանական ղեկավարության մեքենաները, որոնց մեջ նաև Ղափանի շրջանի ներկայացուցիչներն էին, հավաքված ադրբեջանական ամբոխի կողմից կանգնեցվում ու քարկոծվում են: Ռ. Ղոնյանը հիշում է, որ երբ իրենք՝ ՀԿԿ կենտկոմի բաժնի վարիչը և Զանգելանի շրջկոմի առաջին քարտուղարը, պատրաստվում էին նստել Ռասիզադեի մեքենան, «մեկ էլ մի փոքր քար ա գալիս: Ինքը՝ (Ռասիզադեն) վեր ա կենում, դուռը բացում, ծմեռ էր, ցուրտ և պալտոններով ու մորթե գլխարկներով էինք: Գլխարկը հանում, առանց մազի, քաչալ գլխով, ասում ա՝ եթե մի բան խփեք, իմ գլխին ա կպչելու: Ղափանի ղեկավարությունն ու իրենց՝ Հայաստանի կենտկոմից մարդիկ են երեք ժամ էստեղ կանգնած, շատերին կանչել ենք, մեկը չի ասել՝ Ղափանում մի դեպք ա եղել, մեկի քիթը չի արնել, մի քար չեն խփել որևիցե մեկի: Հիմա, իրենք ստեղ են, եթե մի բան լինի՝ մեզ եք խայտառակում»:

Ղոնյանը նշում է, որ «...կեսը ծակված են, կեսը՝ խմած, որովհետև մենք մեջով էինք անցնում և ասում էինք՝ մեկը կարող ա դանակ խրի մեջդ, որովհետև դեմքից երևում էր՝ թե անքուն ա, թե ինչ ա, էդ քաղաքի՝ {Իմիշլիի} ամենաայլանդակ մասսան էնտեղ էր»:

Սակայն Ռասիզադեի կոչը չի ազդում: «Վերջը, սա նստում ա մեքենա, մի հատ մեծ քար են խփում, ավելի մեծ քարով: Էլի նորից վեր ա կենում, որ բացի, հետո զգում ա, որ չէ, սա չի կառավարվում: Նստում ա ու սկսում են, քարերը մտնում են երկու կողմից մեջը, ես մեջտեղն եմ, Զանգելանի քարտուղարն ա ու Ալիկը: Երկու կողմից քարերով խփում են: Էդ մեքենան ջարդում են, բայց ինքը չի կանգնում: Հետևում՝ [մյուս մեքենան] քաղսովետի նախագահն ա, սովխոզի դիրեկտորը, իրենց ղեկավարներից, երևի քաղկոմի քարտուղարը և այլն: Բայց Զանգելանի քաղկոմի քարտուղարի մեքենան էլ ա, իրանցն էլ քշած գալիս ենք անցնում: [...] Զանգելանի քարտուղարի մեքենան էլ էին ջարդել»:

Մինչ Իմիշլիում Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչները հանդիպում էին գնացքով հեռացած ղափանցիների հետ ու փորձում կարգավորել իրավիճակը, «գնացքի» թեման, ըստ սումգայիթյան դատավարության նյութերի, փետրվարի 29-ին արդեն սկսել էր հակահայկական բռնությունների գեներացման գործիք դառնալ: Գլխավոր բռնարարներից Ահմեդովը, որը հետագայում մահապատժի

⁴¹ Ա. Բաբայանը մեզ է տրամադրել այդ փաստաթղթի պատճենը, որը գտնվում է մեզ մոտ:

դատապարտվեց, մի ձեռքին բարձրախոսը, իսկ մյուս ձեռքին կացին, հայտարարում էր. «Հայաստանում մորթում են մեր քույրերին ու եղբայրներին: Կայարանում մի վագոն է կանգնած՝ բերել են մեր հայրենակիցների կտրված գլուխներն ու ձեռքերը: Հարյուր քսան ադրբեջանցի աղջիկ է միանգամից կորել Հայաստանում»:⁴²

Միևնույն ժամանակ, բացի Ղափանում գնացքի հետ կապված միջադեպից, նաև ադրբեջանցիների հոսք է տեղի ունենում դեպի հարևան Ադրբ. ԽՍՀ Զանգեզանի ու Կուբաթուրի շրջաններ:

Վերադարձի գործով զբաղվում է նաև Ղափանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ա. Բաբայանը, և ադրբեջանցիներին հետ բերելու համար ավտոբուսներ են ուղարկվում Զանգեզան: Ղափանի ադրբեջանական դպրոցի ռուսաց լեզվի ուսուցչուհին, մատնացույց անելով Բաբայանին, Ադրբեջանի ներկայացուցիչների առջև ասել է, որ «նա միտինգում մեր ժողովրդի դեմ ելույթ է ունեցել և ասել, թե Ղարաբաղը Հայաստանի մաս է»: Ուսուցչուհուն սաստել է գործկոմի նախագահ Հուր Հուսեյնովան՝ համարելով նրան «անպարկեշտ ու երախտամոռ, որ Ղափանի հացը կերել, ավել-պակաս դուրս է տալիս»:⁴³

Ա. Բաբայանը հիշում է, որ վերադարձողների մեջ կային նաև այլ վայրերից եկած և օտար, կիսաքրեական կամ քրեական ագրեսիվ տարրեր, որոնք, ինչպես նաև հարևան ադրբեջանական շրջանների իշխանության ներկայացուցիչները, հեռացածների հետ գալով Ղափան համոզվում են, որ այնտեղ ու ադրբեջանական գյուղերում հանգիստ իրավիճակ է:

Մինչ շրջանային ու հանրապետական իշխանության մի մասը Իմիշլիում էր, փետրվարի 28-ին Ղափանում տեղի է ունենում շրջանային ակտիվի ժողով, որին մասնակցում են նաև ՀԿԿ կենտկոմի քարտուղար Թ. Դիլանյանը, ՀԽՍՀ ՆԳՄ առաջին տեղակալ Բ. Մելիքսեթյանը, ՀԽՍՀ բնակարանային կոմունալ տնտեսության մինիստր Ռ. Մինասյանը, գործկոմի նախագահ Մկրտչյանը, Ղափանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ա. Բաբայանը: Թ. Դիլանյանը նշում է, որ ԼՂ հարցը Կենտրոնական իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում է, ու անմտություն է ներկայումս ցույցի կամ միտինգի դուրս գալը, անթույլատրելի են գործադրույնները, ուսումնական պրոցեսի խաթարումները և անհրաժեշտ է վերադառնալ բնականոն դիմի:

ՀԽՍՀ բնակարանային կոմունալ տնտեսության մինիստր Ռ. Մինասյանը նշում է, որ Ղափանում միտինգներն ու ցույցերը ոչ մի դեպքերի ու հանցագործությունների տեղիք չեն տվել, սակայն, ի տարբերություն Երևանի, տարերայնություն կար: Միտինգին մասնակցելու քողի տակ դասերը լքում էին ուսանողներն ու աշակերտները, շատ երիտասարդ բանվորներ՝ գործը թողնում: Օրինակ՝ փետրվարի 27-ին քաղաքի փողոցներով վազվզող մի քանի փոքրիկ խմբերի՝ հիմնականում աշակերտների ու ուսանողների գոռում-գոչյուններն ու Ղարաբաղ-Ղարաբաղ վանկարկումները «ոչ գործին կարող էին օգնել և ոչ էլ կարելի է դա ասելիք կամ էլ ներկայացվող պահանջ համարել»:

Մինիստրը նշում է, որ «նման միտինգներն ու ցույցերը, որ սահմանադրական շրջանակներում են տեղի ունենում», իրենց համար ևս նորություն են ու մի փոքր անսովոր: Նա հայտնում է, որ կան պրովոկացիոն լուրեր, հերյուրանքներ: Օրինակ՝ քաղաքի ադրբեջանական դպրոցի տնօրեն Ս. Զամալովն ասում է, որ Բաքվից զանգել և հարցնում են իր քայքայված առողջության և ավերված դպրոցի մասին, քանի որ լուր է տարածվել, որ դպրոցը հրդեհել են ու տնօրենին էլ՝ խոշտանգել:

Ակտիվը որոշում է, որ հավանական պրովոկացիաները կանխելու նպատակով ըստ փողոցների, թաղամասերի ու բակերի 3-4 խմբերով կցումներ արվեն, հանդիպեն բնակչության հետ ու

⁴² Շահմուրադյան 2003, 46:

⁴³ Մմբատյան 2003, 10:

բացատրական լայն աշխատանքներ կատարեն ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ, որպեսզի վերադառնան բնականոն աշխատանքային ու հանգստի ռիթմի:⁴⁴

1988 թ. փետրվարի 29-ին, այն օրը, երբ Սումգայիթում հայերի ջարդերը հասել էին մեծ ծավալների, Ղափանում տեղի է ունենում հեռացած և վերադարձած ադրբեջանցիների հետ հանդիպում, որին արդեն մասնակցում էին կենտրոնական, հանրապետական ու տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները՝ ԽՄԿԿ կենտկոմի սեկտորի վարիչ Կոնդրատենկոն, Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի հրամանատարի տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Մակաշովը, Ղափանի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ռ. Ղոնյանը, ՀԽՍՀ ՆԳՄ տեղակալ Բ. Մելիքսեթյանը, Ղափանի գործկոմի նախագահ Կ. Մկրտչյանը: Մասնակիցներից, օրինակ, Արիֆ Նազարովը (Քաջարանշին տրեստ, հասցե՝ ք. Ղափան, Բաղաբերեդ 9, բն. 35), հայտնում է, որ միտինգների երկրորդ օրն ինքը եկել է Բաքվից, սակայն իր հարազատները, վախենալով միտինգներից, հեռացել են շրջանից: Նա ուզում էր իմանալ, թե ինչո՞ւ են հեռացել և որտե՞ղ են: Նա, սակայն, ուներ իր պատասխանը: «Մեզ այստեղից հայերը քշում են: Ահա, խնդրեմ, այս գրությունը, ուր հայերեն լեզվով գրված է, որ մենք պետք է հեռանանք այստեղից, եթե ոչ՝ ապա մեզ կմորթեն: Այս գրությունը փակցված էր իմ դռանը», - ասում է Նազարովը ու այն փոխանցում նիստին ներկա շրջկոմի քարտուղար Ռ. Ղոնյանին: Ըստ հանդիպման արձանագրության՝ Ղոնյանն այդ գրությունը կարդալով ժպտում է ու խնդրում ներկա ադրբեջանցիներից հայերեն կարդալ իմացող որևէ մեկին, որ բարձրաձայն կարդա: Կարդալուց հետո պարզվում է, որ այն քաղաքի կոմունալ տնտեսության ու բարեկարգման կոմբինատի հայտարարությունն էր այն մասին, որ աղբը փողոցում չթափեն: Նազարովը շարունակում է բողոքել, որ իրենց թուրք են ասում⁴⁵, որ քրեական գործերն անարդարացի են վարում, և օրինակ բերում ոմն Իսմայիլ Իսմայիլովի դեպքը, որ դատապարտվել է անչափահասի բռնաբարության համար: Նրա մյուս օրինակն էլ Ազադ Վելիևի գործն էր, որ «Բարեկամություն» պիոներական ճամբարում հանցագործություն էր կատարել⁴⁶: Մեկ այլ մասնակից՝ աշխատանքի վետերան Թադիև Մուսանը, որ իր խոսքով ԽՄԿԿ անդամ է 1947 թ., պատերազմի մասնակից ու հաշմանդամ, նշում է. «Մինչ այժմ ինձ ոչ ոք բան չի ասել, մենք ապրել ենք համերաշխ: Ես ցանկանում եմ միայն իմանալ, թույլատրվո՞ւմ են արդյոք ցույցեր: Եթե թույլատրվում է, ապա բանակի 70-ամյակի առթիվ չկային ցույցեր: Կարծում եմ, որ հայերը չպետք է նշեն ապրիլի 24-ը»⁴⁷:

Կան նաև այլ ելույթներ:

Մակաշովն, ամփոփելով հանդիպումը, նշում է, որ մի խումբ պրովոկատորների պատճառով շրջանի ու ոչ միայն շրջանի ղեկավարությունը զբաղված է իրավիճակի հանդարտեցմամբ: «...պահանջում եմ

⁴⁴ Նիստի արձանագրության կրկնօրինակը մեզ է տրամադրել Ա. Բաբայանը:

⁴⁵ Հայերն իսկապես ադրբեջանցիներին ավանդաբար «թուրք» են անվանում, ինչպես վրացիները՝ «թաթար», Ներկայիս «ադրբեջանցի» անունը շրջանառության մեջ է մտել միայն 1937թ.-ից, իսկ մինչ այդ նրանց պաշտոնապես «թուրք» կամ «թուրք» էին կոչում:

⁴⁶ Ազադ Վելիևի գործով դատը տեղի էր ունեցել 1988թ. հունվարի 29-ին Կապան քաղաքի ժողովրդական դատարանում: Վելիևը Ազադ Վալի-օղլին 1960թ. մայիսին Բաքվում ծնված ադրբեջանցի էր, Կոմկուսի թեկնածու, Բաքվի նավթա-քիմիական ինստիտուտի 5-րդ կուրսի ուստնող: Բաքվում երկու անգամ դատվել էր՝ 1979 և 1981թթ, հափշտակության մեղադրանքով: Հայաստանում ձերբակալվել էր 1987թ. օգոստոսի 10-ին մոր և քրոջ հետ եկել էր Կապան իր ազգականի հարսանիքին մասնակցելու նպատակով: Օգոստոսի 12-ի լույս 13-ի գիշերը ցանկապատի վրայով գաղտագողի մտել էր «Դրուժբա» պիոներական ճամբար, մտել դպրոցական աղջիկների սենյակ, ծածկոցները քաշել և ածելով կտրտելով քնած աղջիկներից երեքի ներքնաշորերը՝ նրանց մերկացրել: Մինչ պատրաստվում էր անցնել չորրորդին՝ նրան նկատել են և աղմուկ բարձարցնել: Տղան, որձեղով փախչել, ջարդել է պատուհանի ապակին և դուրս թռել, բայց ընկել է փոսը և բռնվել ճամբարի աշխատողների կողմից: Նրան դատել են խուլիգանական գործողությունների մեղադրանքով, բայց դատարանը «հաշվի առնելով նրա արարքի նվազ հասարակական հետևանքները և այն հանգամանքը, որ նա զբաղվում է հասարակայնորեն օգտակար աշխատանքով», սահմանափակվել է երկու տարվա կալանքով (ՀԱԱ, ֆոնդ 10, ցուցակ 2, գործ 43): Նյութը մեզ է տրամադրել Հ. Խառատյանը:

⁴⁷ Օսմանյան Թուրքիայում 1915թ. իրականացված հայոց ցեղասպանության զոհերին հիշելու օրը:

լինել սթափ և պրովոկացիոն լուրերին տուրք չտալ: Ձեզ ոչինչ չպիտի վախեցնի ու ոչինչ էլ չի պատահի»: Իսկ Կոնդրատևը նշում է, որ ինչպես երևում է եղած ելույթներից, ոմանք տրվել են խուճապի ու պրովոկացիոն լուրերին, որոնց համար ոչ մի հիմք չկա:⁴⁸

Պետք է նշել, որ Ղափանից հեռացած ադրբեջանցիների թեման շրջանառվում էր նաև տեղական ու հանրապետական մամուլում, ուր վերադառնալուց հետո հրապարակվում են նրանց նամակները: Վերին Գյոդաքլու գյուղի տնտեսության կթվորուհի Քուբուրա Գադիրովան պատմում է. «Ես հիմա միայն համոզվեցի, թե ինչ ծանր հետևանքներ կարող է թողնել սուտ լուրը: Մի քանի օր անընդհատ մեզ մոտ՝ Վերին Գյոդաքլու, մեկը մյուսից սարսափելի լուրեր էին հասնում. այսինչ գյուղում հայերը այսպես են արել, այստեղ այսպես են արել և տարօրինակն այն էր (հիմա եմ միայն այդ մասին մտածում), որ այդ «լրաբերների» մեջ չկար գոնե մեկը, որ իր աչքով տեսած կամ ականջով լսած լիներ կատարվածի մասին: Միայն մի գլուխ կրկնում էին՝ ասում են, տեսել են, պատմում են...»: Հետո նշում է, թե ինչպես ինքն էլ, հավատալով այդ սուտ լուրերին, թողել է տղաներին, տուն ու տեղը, և աղջիկների, հարսների ու թոռների հետ, չգիտի ինչու, հասել Կուբաթլու և երեք օր մնացել այնտեղ, մինչև շրջանի ղեկավարությունը հավաքել է փախստականներին ու հորդորել վերադառնալ իրենց տեղերը: Քուբուրա խանումը հայտարարել է, որ հայերից ոչ մեկը իրենց «ոչ մի վատ բան չի արել...»:⁴⁹ Զանգելանի շրջանի «30-րդ կիլոմետր» կայարանի բնակչուհի Ռոզա Մամեդովան իր «Ստի ոտքերը կարճ են» նամակում պատմում է իրենց բնակավայրի բնակչության մեկ ոտքը այստեղ, մյուսը՝ Ղափանում լինելու մասին: «Բացի այդ, մեր գյուղացիների մեծ մասը աշխատում են, սովորում քաղաքի տարբեր ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում: Մի քանի օր շարունակ մեր գյուղը դարձել էր «հայերից հալածվածների» (դժվար էլ է ասել) հավաքատեղ: Կարգին և հավաստի բան չիմացանք, թե ինչն է այդ խուճապի պատճառը: Մի օր լուր հասավ, թե մի տղայի սպանել են և ինչքան մեծ եղավ բոլորիս ուրախությունը, երբ հաջորդ օրը մերձքաղաքային գնացքում այդ տղայի մորը տեսանք ու նա վրդովված «լրաբերին» անիծելով, հերքեց ամեն ինչ: Ռոզա խանումը նաև պատմում է, որ մեկնողներից մեկն էլ «երեք օր մնացել է իրենց տանը: Հետո համոզվելով, որ իրեն գլուխը լցվածը սուտ է, վերադառնում է: Մեզ մոտ էլ ժողով անցկացվեց և ասվեց, որ այդ ամենը սուտ է: Փորձում էին ինձ էլ համոզել, որ ես էլ գործի չգնամ: Աշխատում էի մաքրման կայանում, բայց ես չլսեցի»:⁵⁰

«Արմենպրես» պետական գործակալությունը ևս անդրադառնում է թեմային և նշում. «Այսօր առավոտյան Ղափանի շրջան վերադարձան 80 ադրբեջանցիներ [...] որոնք հեռացել էին Ադրբեջանի տարբեր շրջաններ»: Նրանց այստեղ դիմավորել են նաև տեղի ադրբեջանցիները, օրինակ՝ Սյունիքի սովխոզի անասնապահ Ղ. Ղազիևը, որը հայտնել է, որ իր համար անհասկանալի էր ադրբեջանցի առանձին մարդկանց նման վարմունքը, որոնք խուճապահար են եղել, թողել իրենց ընտանիքները, հայ բարեկամներին: Երկաթուղային կայարանի գծային բանվոր Ի. Իսմայլիովը նշել է, որ ոչ միայն անխոհեմ քայլ է կատարել, այլև Զանգելանի շրջան տարել երեխաներին: Իրեն ոչ ոք չի սպառնացել կամ ստիպել ու այժմ էլ զղջում է: Ադրբեջանցիները հիմնականում մեկնել էին Ղափանից, Զեյվա, Մասսլահ, Գեղի գյուղերից:⁵¹

Ռ. Ղոնյանը գտնում է, որ պրովոկացիոն լուրերի տարածման հիմնական աղբյուրը եղել են

⁴⁸ Հանդիպման արձանագրության կրկնօրինակը մեզ է տրամադրել Ա. Բաբայանը: Հանդիպման արձանագրությունը ռուսերեն է:

⁴⁹ Ղափան թերթ, 1988, N 28, 03. 05.

⁵⁰ Ղափան թերթ, 1988, N 30, 03. 10.

⁵¹ Ավանգարդ 1988, 03.06:

Ադրբեջանից Ղափանի ադրբեջանցիներին հեռախոսազանգերը: Ըստ Ա. Բաբայանի տրամադրած մի տեղեկանքի՝ փետրվարի 24-29-ին Ղափանի շրջանից հեռացել է 97 ադրբեջանցի, որի մեջ չեն մտնում գնացքով հեռացած 276-ը: Այդ օրերին հեռացած մոտ 100-ին հաջողվում է հետ վերադարձնել:⁵² Ռ. Ղոնյանը հիշում է, որ կային նաև չվերադարձողներ, քանի որ արդեն պարզ էր, թե Սումգայիթում ինչ է եղել, ու հիմնական պրովոկատորները հենց չվերադարձողների մէջ էին:

1988 թ. մարտի 3–4-ը Ղափանի շրջկոմի բյուրոն, քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ ստեղծված իրադարձությունների կապակցությամբ ադրբեջանական ազգության մարդկանց հանրապետության սահմաններից դուրս տեղափոխելու փաստերի մասին» ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի 1988 թ. փետրվարի 28-ի որոշման կատարման միջոցառումների մասին» հարցը, նշել է, որ շրջանից ադրբեջանական բնակչության տեղափոխման համար հիմքեր չկային: Առանձին մարդկանց ահաբեկելու, կարգուկանոնի խախտման, խուլիգանական որևէ դեպք չի արձանագրվել, չնայած հենց այդ ժամանակ որոշ մարդիկ տարածում էին կեղծ լուրեր, որոնց հավատալով բնակիչները ստիպված շրջանից տեղափոխվում էին:⁵³

Ղափան-Բաքու գնացքի հետ կապված զարգացումները ցույց են տալիս դրա կազմակերպված բնույթը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից ու նրանց ներգրավմամբ: Երկաթուղային համակարգը Խորհրդային պայմաններում ու առհասարակ չէր կարող գործել առանց համապատասխան վարչակազմակերպական կարգավորման՝ նկատի ունենալով նաև այն, որ այդ երկաթգիծը պատկանում էր հենց Ադրբեջանին: Մյուս հանգամանքն այն էր, որ Ղափանից ադրբեջանցիների հեռացումն այդ երկաթուղով հախուռն չէր, այլ կազմակերպված, քանի որ դա համաժամանակյա կոլեկտիվ գործընթաց էր ու սինխրոնիզացված էր երկաթուղային շարժակազմի հետ: Կոլեկտիվ ու կազմակերպված գործընթացը խոսում է ոչ միայն ադրբեջանական իշխանության ներգրավման, այլև Ղափանի ադրբեջանցիների միջավայրում որոշակի ոչ ֆորմալ ցանցի գոյության մասին, որի միջոցով էլ կազմակերպվում է գործընթացը:

Իհարկե, բարդ է որոշակիացնել դա, այնուամենայիվ, նույնիսկ սուղ նյութերի պայմաններում ու առկա վկայություններում, առանձին դեպքեր ի հայտ են գալիս, որոնք կարող են ցույց տալ որոշակի տրամաբանություն:

Ըստ դաշտային նյութերի, ինչպես նաև որոշ հեղինակների՝ Թ. Հակոբյան, Հ. Աբրահամյան հաղորդումների՝ Ղափանի ադրբեջանցիների շրջանում կարևոր դերակատարում ունեցող, օրինակ, Իսլամ Մամեդովը: Նա մասվաճառ էր, և համարվում էր տեղի ադրբեջանցիների ոչ ֆորմալ ու ազդեցիկ ներկայացուցիչ: Խորհրդային առևտրի համակարգում ներգրավված լինելը նաև ենթադրում էր ստվերային ֆինանսական հոսքերի տնօրինում ու տարաբնույթ կապեր:

Հ. Աբրահամյանը և Թ. Հակոբյանը նշում են են, որ նա ներգրավված է եղել այս գործընթացի կազմակերպման գործում, ըստ Բաքի հրահանգի, գնացքով, ավտոբուսներով տեղափոխումներ և այլն⁵⁴: Վերջինիս ճակատագիրը ևս դրամատիկ է: Նկարագրված դեպքերից 10 տարի անց նա սպանվում է Բաքվում, իսկ տղան՝ Մոսկվայում⁵⁵:

Ըստ Հ. Աբրահամյանի մեջբերված վկայության՝ դեռևս մինչև հակամարտությունը Մամեդովը ներգրավված էր տեղի ադրբեջանցիների Բաքու և Ադրբեջանի այլ վայրեր մշտական բնակության տեղափոխման օժանդակման գործում: Աբրահամյանը հիշում է Ղափանի տրիկոտաժի միավորում

⁵² Հակոբյան 2008, 51:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 16, ց. 38, գ. 21, թ. 68–69:

⁵⁴ Հակոբյան 2008, 47:

⁵⁵ Աբրահամյան 2019, 70:

իր այցը 1988 հունվարին «Շաֆիգա խանումին հարցնում եմ, թե դու՞ք էլ եք մեկնում Բաքու, նա պատասխանում է, որ Բաքվի իրենց բարեկամները կանչել են, ամուսինս խոսել է Իսլամ մուալլիմի հետ, նա խոստացել է մեզ գումար տալ»⁵⁶:

Իսլամ Մամեդովի անունը, կապանցիների բանավոր պատմություններում, մինչև այժմ էլ հիշատակվում է, որպես այդ դեպքերի կազմակերպիչներից մեկը. «Էդ Իսլամն էր դրանց ղեկավարը: Իսլամն ու բժշկական ուսումնարանի տնօրենը: Իրանք են կազմակերպել թուրքերի գնալը»⁵⁷:

Ըստ կապանցիների պատմությունների, Իսլամ Մամեդովի անվան հետ կապված հետևյալը՝ «Ասում են, որ ինչ որ կոլ են մորթել, արյունոտել են գնացքը, որ Բաքվում ցույց տան, թե հայերն իրենց հետ ինչպես են վարվել՝ ծեծել են, ջարդել են, ճնշել են»⁵⁸ կամ էլ՝ "այդ արյունով ներկել են շորեր, հագուստներ...Իսլամն ա արել»⁵⁹:

Ըստ Գ.Սմբատյանի հուշագրության՝ Ղափանից ադրբեջանցիների հեռնալը կազմակերպված է եղել նրանց մտավորականության կողմից:⁶⁰ Հիրավի, տարբեր վկայություններ ցույց են տալիս ադրբեջանական դպրոցների ու մանկավարժների հետ կապը: Օրինակ՝ Ղափանի ադրբեջանական դպրոցի ուսուցչուհիներից մեկը և նրա ագրեսիվ ու պրովակտաիվ, պահվածքը Չանգելանում⁶¹: Ռ. Ղոնյանը հիշում է, որ գնացքով հեռացածների մեջ էր նաև Ղափանի ադրբեջանական դպրոցի տնօրենի տղան, որի հետ ինքը հենց առանձին հանդիպումն է ունեցել Իմիշլիում:

Ըստ դաշտային նյութերի, կապանցիները պատմում են նաև, որ ըստ իրենց ծանոթ ադրբեջանցիների «մոլլան է ասել, որ գնան: Մոլլան ասել է՝ կգնաք, կասեք, որ հայերը մեզ հետ վատ են վարվում, մեզ ճնշում են»:

Պետք է նաև նշել, որ սումգայիթյան ջարդերին մասնակցել են նաև այդ օրերին Հայաստանից Սումգայիթ նպատակային մեկնած նաև այլ ադրբեջանցիներ, օրինակ, Կալինինոյի շրջանի Ղզլ Շաֆագ բնակիչներից մեկը⁶²: Թե բողոք նամակների կազմակերպման, թե գնացքի հետ կապված զարգացումները ցույց են տալիս, որ այդ գործընթացները կազմակերպվել են Ադրբեջանից՝ իշխանական կամ ֆունկցիոներական որոշակի շրջանակների ներգրավմամբ:

Սումգայիթ. «Ղափանը մեզ համար ծուղակ էր»

«Ղափանը մեզ համար ծուղակ էր»,- ըստ Ղոնյանի հիշողությունների, ասել է ԽՄԿԿ կենտկոմի ներկայացուցիչ Կոնդրատևը և, ինչպես մյուս մոսկովյան ներկայացուցիչները, Ղափանից շտապ մեկնել է Սումգայիթ:

Իրականում, 1988 թ. փետրվարից սկսած, Ղափան քաղաքն ու համանուն շրջանը հանրապետական ու կենտրոնական իշխանությունների ուշադրության կիզակետում էին: Միննույն ժամանակ հենց սկզբից ևեթ՝ սումգայիթյան առաջին միտինգում, փետրվարի 26-ից սկսած, խաղարկվում է «ղափանյան» թեման՝ իր կիզակետին հասնելով «կտրված գլուխներով ու ձեռքերով» ժամանած գնացքի վերաբերյալ հայտարարություններից հետո: Պրովոկացիոն բռնության այդ քարոզչությունը մերկացրել է կենտրոնական մամուլը, և այդ առիթով «Социалистическая индустрия» պարբերականը գրում է, որ Սումգայիթում հարցումներով պարզվել է պրովոկացիոն գործողությունների մի

⁵⁶ Արրահամյան 2019 , 69-70:

⁵⁷ Նյութը մեզ է տրադրել Հ. Խառատյանը:

⁵⁸ Նյութը տրամադրել է Հ. Խառատյանը:

⁵⁹ Հակոբյան Ա. ԴԱՆ, Կապան, 2008. Օգոստոս.

⁶⁰ Սմբատյան 2003, 10:

⁶¹ Սմբատյան 2003, 10:

⁶² Տեւ, Гусейнова, Акопян, Румянцев, 2008, 112-113. Հակոբյան Ա, ԴԱՆ, գ, Ձյունաշող, 2006 -2007.

ամբողջական շղթա, որի նպատակն էր խուճապ, անվտանգություն ու դաժանություն սերմանել: Որպես դրա օրինակ՝ հրապարակում, միտինգի ժամանակ ինչ-որ մեկի հիստերիկ պատմություններն էին Ղափանում հայերի դաժանությունների մասին, որին զոհ է գնացել իր ընտանիքը: Երբ իրավասու օրգանները զբաղվում են «տուժածով», պարզվում է, որ նա ոչ թե Ղափանի «խաղաղ բնակիչ» է, այլ նախկինում դատապարտված կրկնահանցագործ, առանց որոշակի բնակության վայրի:⁶³

Այդ «փախստականները» ինչպես հանկարծակի երևացին, այնպես էլ հանկարծակի անհետացան Սումգայիթից, որոնցից ոչ մեկն էլ հետագայում չենթարկվեց պատասխանատվության, - գրում են ժուռնալիստներ Ի. Բաբանովն ու Կ. Վոևոդսկին:⁶⁴ Ինչպես ցույց է տվել հետաքննությունը, Ղափանից ոչ մի ադրբեջանցի այդ օրերին առհասարակ միտինգներում ելույթ չի ունեցել:⁶⁵

Այդ օրերին Ղափան-Սումգայիթ կապի ժխտմամբ հանդես է գալիս նաև Ադրբեջանի պետական հեռուստատեսությունը:⁶⁶ Այս թեմային խորհրդային մեդիա անդրադարձը թերևս պայմանավորված էր Ղափան-Սումգայիթ կապի վերաբերյալ կենտրոնական իշխանությունների հետաքննության արդյունքներով: Այսպես, Սումգայիթի գործի հետ կապված Ղափանում գործել է հանձնաժողով՝ Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի պետի տեղակալ, գեներալ Վ. Ի. Դրեևի նախագահությամբ, որի «հաշվետվության մեջ միանշանակ ժխտվում է Ղափանում էթնիկական հողի վրա տեղի ունեցած որևէ դեպք»:⁶⁷

ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ Ալեքսանդր Կատուսեն ադրբեջանական մամուլում 1988 թ. մարտին հայտարարել է, որ Սումգայիթում բռնությունների մոտիվացիայի հարուցիչը անհիմն լուրերն ու ասեկոսեներն էին, իսկ 1988 թ. օգոստոսին նշում, որ սումգայիթյան դեպքերը կապված էին 1988 թ. փետրվարին ԼՂԻՄ-ում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ:⁶⁸

Ռ. Ղոնյանը հիշում է, որ Սումգայիթից հետո իրենից տեղեկանքներ ու տեղեկատվություն էին պահանջում շրջանից ադրբեջանցիների շարժի, աշխատանքից ազատվելու պայմանների ու միգրացիայի մասին, և միայն հետագայում է պարզ դառնում, թե ինչի համար:

Այս խնդիրների հետ կապված ուշագրավ վկայություն է հաղորդում այն տարիներին Բաքվում ապրած Լ Ադյանը. «Այդ օրերին հնամաշ պորտֆելը ձեռքին Ղափանից մեր խմբագրություն (Բաքու) եկավ Մուխտար Բախշալիևը՝ վաթսունն անց, երկար հովարով գլխարկը փոքրիկ գլխին, վիթխարի բոյով նիհար մի մարդ: Պատմական թե բանասիրական գիտությունների թեկնածու՝ նա ոչ այն է բուն Ղափանում, ոչ այն է Ղափանի մոտ գտնվող գյուղերի դպրոցներից մեկում ուսմասվար էր, դոկտորական դիսերտացիա էր գրում, և դա էր պատճառը, որ շուտ-շուտ Բաքու էր գալիս»: Լ. Ադյանը ներկայացնում է իրենց զրույցը. «Մուխտար մուալլիմ, ազնվաբար ասեք, խնդրում եմ, -ասացի ես, -իրո՞ք Ղափանում ընդհարումներ են եղել հայերի և ադրբեջանցիների միջև, մարդ չգիտի, թե ում հավատա: Ըստ Սումգայիթում տարածված լուրերի ու նաև Օրուջ Հիդայաթովի⁶⁹ հողվածի, այնտեղ, Ղափանում ադրբեջանցիներ են սպանվել: Ճի՞շտ է»: «Հացը սուրբ է ու ահա այս սուրբ հացով եմ

⁶³ Кулиш О., Меликов Д., 1988, март 27.

⁶⁴ Бабанов И., Воеводский К. 1992. ծանոթ. 10

⁶⁵ газ. Коммунист, 1990, N 7, 01.09.

⁶⁶ газ. Коммунист, 1990, N 7, 01.09.

⁶⁷ И.Бабанов, К.Воеводский. 1992. Карабахский кризис. ծանոթ. 10 .

⁶⁸ Бакинский рабочий, 1988, № 60, 03.12. և № 195, 19. 08. 1988.

⁶⁹ Օրուջ Հիդայաթովը Երևանի ադրբեջանական թատրոնի նախկին տնօրեն, գրող, այդ տարիներին 1986—1992 Gənclik («Երիտասարդություն») հրատարակչության գլխավոր խմբագիր Հիդայաթ Օրուջեն էր: Ադյանը մեր հետ զրույցում նշեց, որ քանի որ մտերիմ են եղել Հիդայաթ Օրուջենի հետ, ինքը գրքում անունը ձևափոխել է: Լևոն Ադյանի հետ զրույցը տեղի է ունեցել 18.07.2021.

երդվում, պատրաստ եմ նույնիսկ յոթ անգամ երդվել Ղուրանով, գնալ մեր բոլոր երեք սրբավայրերը՝ Մադինա, Մեքքա ու Էլ-Քուդս, ձեր լեզվով՝ Երուսաղեմ այսինքն, Ղափանում ոչ մի ադրբեջանցու սպանություն, ոչ մի բռնություն ադրբեջանցիների նկատմամբ չի եղել: Վալլահ-բիլլահ*, սուտ է: Ասում են, իբր, ադրբեջանուհիների հանրակացարան է եղել Ղափանում, դա էլ է սուտ: Բաքվում հայ աղջիկների առանձին հանրակացարան կա՞, որ Ղափանում ադրբեջանուհիների նման հանրակացարան լինի: Այդպիսի ստերին ո՞նց կարելի էր հավատալ: ...Մեզ՝ Ղափանի մեծահասակ ադրբեջանցիներին համար շատ ամոթալի է, որ մեր անունն օգտագործելով, այդպիսի հրեշավոր բան կազմակերպվեց Սումգայիթում: Ձեզ ասեմ, նույնիսկ Սումգայիթի դեպքերից հետո մեր հանդեպ ոչ մի բռնություն չի եղել: Ջահել լակոտ-մակոտ մի երկուսի տուն, ասում են, զանգել են, ահաբեկել են, ես չգիտեմ, թե որքանով է դա ճիշտ: Ինձ, օրինակ, զանգող չի եղել: Բայց դա էլ եղել է Սումգայիթից հետո: Իսկ թե որևէ ադրբեջանցու Ղափանում մատով կպած լինեն՝ այս լույսն ինձ քոռացնի, թե ճիշտ չեմ ասում, էդպիսի բան չի եղել, սուտ է... Մեր երկու հարևան ժողովուրդներին թշնամացրին իրար,-շարունակեց նա,-ամբողջ Խորհրդային Միության մեջ ոչ մի ժողովուրդ ոչ մի ժողովուրդի հետ այնքան մոտ ու հարազատ չէր, ինչքան մեր երկու ժողովուրդներն էին, չկար մի հայ կամ ադրբեջանցի, որ դուստ ու քիրվա չունենար: Ափսոս, հազար ափսոս... ստոր մարդիկ, ինչպես միշտ, պատիժ չեն կրելու, ընդհակառակը՝ ավելի բարձր պաշտոններ են ստանալու: ...Ապշերոնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Զոհրաբ Մամեդովը մեր կողմերից է, նա էլ շատ մեղք ունի այս գործում: Երևանի ադրբեջանական թատրոնի դերասանների մեղքը նույնպես անասելի մեծ է Սումգայիթի սպանությունների մեջ: Այդ նրանք էին որպես տուժած ղափանցիներ հանդես գալիս Սումգայիթում, Օրուջ Հիդայաթովի ու Խըղըր Ալովու հատուկ սցենարով սարքած չեղած բաներ պատմում, գրգռում ժողովրդին»:⁷⁰

Բախշալիևը տալիս է երեք անուն, որոնք հետաքրքիր զարգացումների հետագիծ ունեն: Հիդայաթ Օրուջևը հեղինակն էր արդեն իսկ հիշատակված Ադրբեջանում լույս տեսած իբր թե Ղափանում ադրբեջանցիների նկատմամբ բռնությունների մասին հոդվածի, որը լույս էր տեսել, ըստ Ադյանի, մինչև Սումգայիթը: Նա եղել էր նաև Երևանի ադրբեջանական թատրոնի տնօրենը, և այդ առումով դերասանների մասնակցությունը սումգայիթյան միտինգներին հուզականություն հաղորդելու նպատակով տրամաբանական կարող է լինել: Ադյանը, որ այդ տարիներին աշխատանքի բերումով հարաբերություններ ուներ Ադրբեջանի կուսակցական ֆունկցիոնների հետ, մտերիմ էր Օրուջևի հետ, ու նշում է, որ հենց Հիդայաթ Օրուջևն էլ սումգայիթյան թատերական ներկայացումների կազմակերպման գործում ունեցած ծառայությունների համար կդառնար նախագահ Հեյդար Ալիևի օգնականը:⁷¹

Իրոք, Օրուջևը, Հեյդար Ալիևի օրոք կարիերայի աճ է ունեցել: Ծնունդով Հայաստանից էր, Մեղրու շրջանի Մարալզամի գյուղից: Գրող, դրամատուրգ, թարգմանիչ և արձակագիր էր: Աշխատել է «Սովետ Էրմանիստան» թերթում, Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում: Երկար տարիներ եղել է Երևանի ադրբեջանական թատրոնի տնօրենը: 1986—1992 եղել է Բաքվի Gənclik («Երիտասարդություն») հրատարակչության գլխավոր խմբագիր: 1992-1993 թթ. Օրուջևը եղել է Ադրբեջանի նախագահի՝ ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերով պետական խորհրդական, 1993-2006 թթ.՝ ազգային քաղաքականության հարցերով պետական խորհրդական, 2005-2006 թթ.՝ ազգային փոքրամասնությունների և կրոնական կազմակերպությունների հարցերով

⁷⁰ Ադյան 2018, 236-238:

⁷¹ Ադյան, 2018, 332:

Ադրբեջանի նախագահի խորհրդական: 2006 թ. նշանակվել է Ադրբեջանի Հանրապետության կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական կոմիտեի նախագահ: 2012-2021 եղել է Ղրղզստանում Ադրբեջանի դեսպան:

Խըղըր Ալովուն կամ Ալուը Սումգայիթի 25-րդ դպրոցի տնօրենն էր, ծնունդով նույնպես Հայաստանից, պոետ: Եղել է Հ. Ալիևի կուսակցության սումգայիթյան մասնաճյուղի ղեկավարը, այնուհետև Սումգայիթի քաղաքային վարչակազմի ղեկավար, Միլի Մեջլիսի պատգամավոր: Հակահայկական ընդգծված ելույթներ է ունեցել սումգայիթյան դեպքերի ժամանակ՝ «մահ հայերին» կոչերով: Ըստ Ադյանի հուշագրության, միտինգի ժամանակ ներկայացել է իբրև տուժած «ղափանցի»:⁷²

Ապշերոնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Զոհրաբ Մամեդովի կերպարն ու պաշտոնական դիրքը հետաքրքիր ծալքեր են բացահայտում: Թեև աղբյուրներում ու ադրբեջանական հանրային ընկալումներում նա «հիշատակվում է» որպես «հայաստանցի», սակայն պաշտոնական կենսագրության մեջ ծննդյան վայր է նշված ԼՂ սահմանակից Թերթերի շրջանի Խորխուզ գյուղը, 1941 թ.: Այդ բնակավայրը 1949 թ. հիմնականում բնակեցվել է ՀԽՍՀ Եղեգնաձորի ու Վայքի ադրբեջանցիներով: Մամեդովը 1980-1985 թթ. եղել է Ղափանին սահմանակից Կուբաթլուի շրջկոմի առաջին քարտուղար, որտեղից տեղափոխվել է Ապշերոն, ուր որպես շրջկոմի առաջին քարտուղար պաշտոնավարել է 1985-1990 թթ.: 1980-ական թթ. վերջերին հեռացվում է Կոմկուսից (հնարավոր է՝ սումգայիթյան դեպքերին նրա դերակատարմամբ պայմանավորված), իսկ հետագայում պաշտոնավարում է Ադրբեջանի նախագահին կից Գլխավոր տեսչական մարմնում, ինչպես նաև Պետական գույքի կոմիտեում, զբաղվում է գործարարությամբ:

Հենց նրա՝ Ապշերոնի շրջկոմի քարտուղար եղած ժամանակ էլ ծավալվում են սումգայիթյան իրադարձությունները, որոնց ղափանյան հետքը ուղղակի կապ ունի այդ պաշտոնյայի ու Ապշերոնի շրջանի հետ: Նրա օրոք էր, որ 1984 թ. Ղափանի ու Կուբաթլուի միջև սահմանային միջադեպ տեղի ունեցավ: Ղափանի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ռ. Ղոնյանը 1990 թ. հունվարի սկզբին, պատասխանելով «Коммунист» թերթի հարցերին ու վկայակոչելով Սումգայիթի հետ կապված մոսկովյան հետաքննության նյութերը, նշում է, որ 1987 թ. վերջերին և 1988 թ. սկզբներին Ղափանից սկսել են հեռանալ որոշ ադրբեջանցիներ: Նրանց տեղաշարժի հիմնական պատճառն այն էր, որ 1987 թ. դեկտեմբերին Ադրբեջանի ղեկավարության մի մասը մտադիր էր Ապշերոնի շրջանի չօգտագործված հողատարածությունները, որոնք ընկած են Բաքվի և Սումգայիթի միջև, բաժանել և օգտագործել արդյունաբերական ձեռնարկություններ ու բանջարաբուծական ընկերություններ հիմնելու համար: Այդ հարցը քննարկվել էր հանրապետության կուստնտեսական ակտիվում, և չնայած այդ մասին վերջնական որոշում չէր ընդունվել, սակայն Ապշերոնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Զ. Մամեդովն անցնում է գործի՝ ձգտելով շրջանը փրկել լուծարումից: ⁷³

Հրաման է արձակվում չօգտագործված հողերի վրա ստեղծել սովխոզներ և կառուցել անհատական տներ: Այդ մասին 1988 թ. հունվարին մամուլում հայտարարություն է տարածվում, որտեղ նշված էր, թե այդտեղ բնակվողները կստանան արտոնություններ և առանձնատուն կառուցելու համար մինչև 40 հազար ռուբլի վարկ: Այդ լուրը հասել էր նաև Հայաստանում ապրող ադրբեջանցիներին, հայտարարությունները տարածվել են նաև ԶԼՄ-ում: Որպես հետևանք՝ Հայաստանից բավականին թվով ադրբեջանցիներ ցանկություն են հայտնում մեկնել Ադրբեջան, այնտեղ հողամասեր ստանալ

⁷² Ադյան 2018, 208:

⁷³ Коммунист, 1990, N 7, 01.09.

և բնակարան կառուցել Բաքվի ու Սումգայիթի մոտակայքում: Այդ նպատակով 1988 թ. հունվարի 12-ից մինչև փետրվարի 15-ը Ղափանի շրջանից 100 ադրբեջանցիներ դուրս են եկել գրանցումից ու մեկնել:⁷⁴

Ղոնյանը, որը կուսակցության գծով հաճախ էր լինում Բաքվում, մոտիկից գիտեր այդ խնդիրները ու նաև Ադրբեջանի ղեկավարության ներսում դրա հետ կապված լուրջ տարածայնությունների մասին: «...մինչև շարժումը, էստեղ՝ Ապշերոնի թերակղզու մոտ, իրենց պրոբլեմներն են ունեցել: ...էդ ժամանակ Սովետական Միությունով մեկ տարածված էր քաղաքի բնակչությանը հողակտորներ տալ, որպեսզի այգեգործությամբ զբաղվեն: Եվ հասել էին նրան, որ Ապշերոնի թերակղզու շրջակայքում Բաքվի քաղաքային կոմիտեն, քաղսովետը բավականին լավ կտորներ էդ տարածքից առանձնացրել էին, որպեսզի այգեգործական ընկերություններին տրամադրեն: Հակասություն կար կառավարության, կենտրոնական կոմիտեի, գյուղի կոմիտեի... գյուղը ղեկավարող մարդկանց միջև, որոնք գտնում էին, որ չի կարելի էդ տարածքները, [որոնք] գյուղատնտեսության զարգացման համար հեռանկարային հողակտորներ են [...] չի կարելի տալ այգեգործական ընկերություններին, այլ ընդհակառակը՝ պետք են նոր սովխոզներ, որոնք պետք է զարգացնել: ...էդպիսի հակասություն կար նրանց մոտ, և էն թևը, որ էդ ձգտումն ուներ, որը որ գտնում էր, որ գյուղատնտեսական նպատակների համար պետք է օգտագործել, նրանք կարողացել 1in հասնել էդպիսի որոշումների: Միջոցներ, անհատական վարկեր էին տրամադրել մարդկանց, ովքեր ցանկանում էին էդ ամայի տարածքներում, նոր ստեղծված սովխոզներում աշխատել և կառուցել բնակարաններ: Նույնիսկ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումում էդպիսի ընդհարում է եղել, որ մի հատվածը՝ քաղաքային կոմիտեն, քաղաքային ղեկավարությունը պահանջում էին էդ հողակտորները թողնեն այգեգործության համար, և ընդհակառակը՝, գյուղի ղեկավարության աշխատողները, շրջկոմի քարտուղարներ բացահայտ ելույթ են ունեցել, դեմ են եղել, ասել են, որ սխալ որոշում է, քայքայում եք, չեք թողնում, որ գյուղատնտեսությունը զարգացնենք, ձեր դաշաների համար է, և այլն և այլն»:⁷⁵ Ապշերոնում հաստատվել ցանկացողներին հողակտորներ էին տրամադրում, ժամանակավորապես տեղավորում նախկին բանակային զորանոցներում, ապահովում աշխատանքով, որի պատճառով էլ միգրացիոն հոսքը շարունակվում էր:⁷⁶ Այստեղ գալիս էին ոչ միայն Ղափանից, այլև Հայաստանի ու Ադրբեջանի տարբեր շրջաններից:⁷⁷

1988 թ. փետրվարին, դարաբաղյան իրադարձությունների հետ կապված, հենց այդ ապշերոնյան միջավայրն էլ դառնում է կեղծ ու պրովոկացիոն լուրերի տարածման օջախ, որի մասին, վկայակոչելով մոսկովյան հետաքննության արդյունքները, նշվում է Ղափանի շրջկոմի կազմած մի տեղեկանքում: ԽՍՀՄ դատախազության, կուսակցական, վարչական մարմինների հետաքննության արդյունքում պարզվել է, որ 1988 թ. փետրվարի 25-27-ը Ղափանի շրջանից ադրբեջանցիների հեռանալուն առնչվող ասեկոսների համար պատրվակ է եղել Ադրբ. ԽՍՀ Ապշերոնի շրջանում, որը Սումգայիթի մոտ է գտնվում, Ղափանի շրջանի նախկին բնակչության հավաքը (поводом для слухов был сбор в Апшеронском районе Азербайджанской ССР), որոնք գրանցումից դուրս էին եկել ու մեկնել հունվարի 12-ից փետրվարի 20-ը ընկած ժամանակահատվածում՝ այդտեղ նոր սովխոզներ կազմակերպելու նպատակով, և որոնց տրամադրվել էր աշխատանք, հողամաս և ժամանակավոր կացարաններ: Սակայն «հայտնի իրադարձություններից հետո» Ապշերոնի շրջանային

⁷⁴Коммунист, 1990, N 7, 01.09.

⁷⁵ Հարցազրույց Ռ. Ղոնյանի հետ, 2012 օգոստոս:

⁷⁶ газ. Коммунист, 1990, N 7, 01.09.

⁷⁷ Коммунист, 1990, N 7, 01.09.

ղեկավարությունը հրաժարվում է նրանց աշխատանքով ու կացարանով ապահովելուց, և պահանջում է վերադառնալ նախկին բնակավայր՝ Հայաստան, մասսայական դժգոհությունների համար հիմքեր ու պատճառներ հարուցելով: Հենց այդ բողոքներն են դառնում Ղափանում ադրբեջանցիների նկատմամբ իբր վատ վերաբերմունքի վերաբերյալ լուրերի աղիթ:⁷⁸

Ըստ էության ապշերոնյան վերաբնակիչներին աշխատանք ու կացարան տրամադրելուց հրաժարվելով և պահանջելով, որ վերադառնան Հայաստան, ադրբեջանական իշխանությունները նպատակ ունեին նրանցից «փախստականներ» կերտել ու հակահայկական տրամադրությունների գործիք դարձնել, ինչը վկայում են հետագա իրադարձությունները: Այդ մասին ուղղակի նշում է Ադրբեջանի Ժողճակատի հիմնադիրներից ու ներկայումս հասարակական գործիչ Զարդուշտ Ալիզադեն՝ մեջբերելով Սումգայիթի քաղկոմի առաջին քարտուղար Մուսլիմ Զադեին, ըստ որի Ապշերոնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Զ. Մամեդովն էր կազմակերպում ավտոբուսային շարասյունները, որոնք ապշերոնյան «ղափանցիներին» տանում էին սումգայիթյան ուսանողական ու բանվորական հանրակացարաններ՝ հակահայկական տրամադրություններ հարուցելու:⁷⁹ Նա ընդգծում է դրա նպատակային լինելը, քանի որ Ադրբեջանի ԿԿ, Մինիստրների խորհուրդ գնալու ու բողոքելու փոխարեն, դրանք ուղղվում էին Սումգայիթ, և երբ ինքն արգելեց դրանց մուտքը քաղաք, արդեն ուշ էր:⁸⁰ Ըստ էության այստեղ դեր ունեին նաև Ապշերոնի շրջկոմի ու Սումգայիթի քաղկոմի միջև հիշյալ հողատարածքների հեռանկարի հետ կապված հակասությունները:

Ադյանը բերում է մի ադրբեջանցի տաքսու վարորդի վկայությունը. «Ապշերոնի քարտուղար Զոհրաբ Մամեդովը Հայաստանից եկած փախստականներին ամեն առավոտ ավտոբուսներ լցրած ուղարկում էր Սումգայիթ ցույցերի: Հատուկ նպատակով, իհարկե: Ինքս եմ քանի անգամ տեսել ավտոբուսներով մարդկանց»:⁸¹

Զ. Մամեդովը Ապշերոնի շրջանի ղեկավարն էր, մինչ այդ եղել էր Ղափանին սահմանակից Կուբաթլուի շրջկոմի քարտուղարը և բնականաբար համապատասխան կապեր ուներ նաև Ղափանի շրջանի ադրբեջանցիների հետ:

Ամփոփում

«Ղափանյան» թեման սումգայիթյան բռնությունների գաղափարախոսական առանցքներից էր: Այն ոչ թե տարերային բնույթ ուներ, այլ կազմակերպվել ու ներդրվել էր հատուկ նպատակով՝ Սումգայիթից առաջ մամուլի հրապարակմամբ, «ղափանցիների» անունից Ադրբեջանի կուսակցական ֆունկցիոներների կազմակերպած բողոք-հեռագրերով, որոնց արդյունքում փետրվարից սկսած Ղափանը հայտնվել էր Կրեմլի խոշորացույցի տակ, ինչպես նաև Ապշերոնում հաստատված հայաստանցի, մասնավորապես Ղափանցի ադրբեջանցիներից փախստական «կերտելու» ու դա տարածելու ադրբեջանական իշխանական միջոցառումներով: Մնացած ամեն ինչից բացի սա իր հերթին վկայում է նաև այդ մասով սումգայիթյան դեպքերի կազմակերպված լինելու մասին:

Մինչ սումգայիթյան իրադարձությունները Ղափանը կեղծ բողոքներով թիրախավորելու

⁷⁸ ՀԱՍ, ֆ. 16, ց. 38, գ. 18., թ. 5: Справка о деятельности Кафанского РК КП Армении по выполнению решений XXVII съезда КПСС,

⁷⁹ Агавев, Али-Заде 2006. 310.

⁸⁰ Агавев, Али-Заде 2006. 310.

⁸¹ Ադյան 2018, 262:

ադրբեջանական ֆունկցիոներների քաղաքական նպատակը ըստ էության սկիզբ առած ղարաբաղյան շարժմանը քաղաքական հակակշիռ ստեղծելն էր, որը ոչ միայն թիրախավորում էր Ղափան քաղաքն ու Ղափանի շրջանը, այլև դառնում «երևակայական բռնության» արտահանման օջախ, որը մարմանավորվում է Սումգայիթում՝ դառնալով որպես մեկ այլ հակակշիռ: «Ղափանի դեպքերի» հետ կապված գործընթացը ձևավորվում ու զարգանում է Ադրբեջանում: Կեղծ բողոքներին հաջորդում են կեղծ լուրերն ու ասեկոսները, որոնք ծագում ու զարգանում են Ադրբեջանում, հիմնականում Ապշերոնի շրջանում, ու փոխադրվում Ղափանի ադրբեջանցիների միջավայր՝ ձևավորելու կեղծ փախստականության երևույթը: Կեղծ փախստականության երևույթի կրողն են դառնում նաև դեռևս մինչ կոնֆլիկտը, աշխատանքային միգրացիայի արդյուքում Ադրբեջանում, Բաքվի հարակից տարածքներում հաստատված ղափանցի ադրբեջանցիները:

Գործընթացների կազմակերպման ընթացքը վերաբերում է ոչ միայն կեղծ լուրերին, այլև կոնկրետ գործողություններին, որոնք պետք է ապահովելին դրանց «ճշմարտախոսությունը», օրինակ՝ ադրբեջանական երկաթուղու Ղափան-Բաքու գնացքով ադրբեջանցիների որոշակի մասի հեռանալը Ղափանից սումգայիթյան դեպքերի նախօրյակին և Սումգայիթում հայկական վայրագությունների ներկայացումը: Այս ծրագիրը ձախողվում է, «փախստական ադրբեջանցիները» Սումգայիթ չեն հասնում, բայց սցենարը պատրաստ էր և հենց առաջին սումգայիթյան միտինգում ցուցադրվում է «Հայաստանում՝ Ղափանում հայերի կողմից կտրված գլուխների, բռնաբարված և առևանգված հարյուրավոր ադրբեջանուհիների» և այլ ահասարսուռ թեմաներով ներկայացումը:

Այս գործընթացում ընդհանուր առմամբ ընդգրկված էին հայաստանյան ծագում կամ Ղափանի/Մեղրու հետ կապեր ունեցող ադրբեջանական կուսակցական կամ հանրային ֆունկցիոներները: Մեծ դեր էին խաղում նաև Ադրբեջանի ղեկավարության ներսում առաջացած՝ ապշերոնյան տարածքի հեռանկարներին առնչվող խմբերի լուրջ տարածայնությունները: Վերը նշված ֆունկցիոներների շրջանակը հարում էր ալիևյան խմբավորմանը և հետագայում Հ. Ալիևի օրոք կարիերայի վերելք է ունենում:

«Ղափանյան դեպքերի» պաշտոնականացման առաջին փորձերը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից կատարվել են 1990թ. Բաքվի ջարդերի ժամանակ, իսկ արդեն ղարաբաղյան կոնֆլիկտի մաս են դառնում նույն 1990թ. Վ. Պոլյանիչկոյի գլխավորած ԼՂ հանրապետական կազմկոմիտեի ու Ադրբեջանի Կոմկուսի կազմած հակամարտության ժամանակագրության միջոցով:

Հետագայում կեղծ «ղափանյան դեպքերը» տիրաժավորվում են Ա. Յունուսովի և Թ. դը Վաալի կողմից՝ հագեցվելով նոր անհիմն և հակասական "նկարագրություններով" ու "փաստերով"՝ ձևավորելով ղարաբաղյան հակամարտության ու ժամանակագրության կեղծ պատում:

Արսեն Հակոբյան